

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО
«ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД
«МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»
ОДЕСЬКИЙ ІНСТИТУТ**

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

«До захисту допущено»

Завідувач

кафедри _____
(підпис)

доктор філ. наук, доцент

Нерубаська Алла Олександрівна

(наукове звання, науковий ступінь,
прізвище та ініціали)

« _____ » _____ 202__ р.

**КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
на здобуття першого (бакалаврського) рівня вищої освіти**

**на тему: «Психологічні особливості індивідуальної віктимності дітей з
особливими освітніми потребами»**

Виконала:

студент(ка) групи ІН18-8-22-Б1Пс(4,0з)
(шифр групи)

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 Психологія
(код і найменування спеціальності)

Бриль Ольга Олександрівна
(ПІБ студента)

(підпис студента)

Керівник: доктор.психол.наук, професор,
професор кафедри

Говорун Тамара Василівна

(підпис наукового керівника)

2026 р.

**ПРИВАТНЕ АКЦІОНЕРНЕ ТОВАРИСТВО «ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ
ЗАКЛАД «МІЖРЕГІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ»**

Одеський інститут

Кафедра загальнонаукових, соціальних та поведінкових дисциплін

Рівень вищої освіти: перший (бакалаврський) рівень

Освітньої програми: «Психологія»

Спеціальності: 053 «Психологія»

«Затверджую»

Завідувач кафедри

(підпис, ПІБ) «__» _____ 20 р.

Завдання

на кваліфікаційну роботу студента Бриль О.О.

1. Тема кваліфікаційної роботи Психологічні особливості індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами

Керівник кваліфікаційної роботи доктор.психол.наук, професор, професор кафедри
Говорун Тамара Василівна

2. Строк подання студентом кваліфікаційної роботи на попередній захист _____

3. Вихідні дані до кваліфікаційної роботи (рекомендовані науковим керівником та відповідним методичним забезпеченням /окремі аспекти роботи, обсяги роботи
Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел (50 найменувань). Загальний обсяг роботи – 73 друковані сторінки, обсяг основної частини роботи складає 67 сторінок.

4. Необхідний графічний та аналітичний матеріал за темою дослідження . Кваліфікаційна робота містить 4таблиці

5. Календарний план виконання кваліфікаційної роботи

№ з/п	Назва етапів виконання кваліфікаційної роботи	Строки виконання		Примітка
		Планові	Фактичні	
1.	Написання вступу	11. 2025	11. 2025	
2.	Написання 1 розділу К.Р.	12. 2025	12. 2025	
3.	Написання 2 розділу К.Р.	01- 2026	01 2026	
4.	Написання 3 розділу К.Р.	02-03 2026	02-03 2026	
5.	Висновки	04. 2026	04. 2026	

АНОТАЦІЯ

Бриль О.О. «Психологічні особливості індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами» – Рукопис.

Кваліфікаційна робота на здобуття освітньо-кваліфікаційного рівня «бакалавр» – Одеський інститут ПрАТ «ВНЗ «Міжрегіональна Академія управління персоналом». Одеса, 2026.

Актуальність дослідження психологічних особливостей індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами зумовлена комплексом соціальних, психологічних і педагогічних чинників, що набувають особливої значущості в умовах сучасного розвитку інклюзивної освіти та трансформацій суспільства.

Мета роботи – розглянути в теоретичному та практичному контексті особливості віктимізації дітей з особливими освітніми потребами.

Методи. метод теоретичного аналізу та узагальнення наукових першоджерел за досліджуваною проблематикою; метод наукового спостереження; психодіагностичний метод та метод математичної статистики.

Ключові слова: особистість дитини з ООП, віктимність, навіюваність, агресивність, самооцінка.

ANNOTATION

Bryl O.O. "Psychological features of individual victimization of children with special educational needs" – Manuscript.

Qualification work for obtaining the educational and qualification level “bachelor” – Odessa Institute of PrJSC “Higher Education Institution “Interregional Academy of Personnel Management”. Odesa, 2026.

The relevance of the study of the psychological features of individual victimization of children with special educational needs is due to a complex of social, psychological and pedagogical factors that are gaining particular importance in the conditions of modern development of inclusive education and transformations of society.

The purpose of the work is to consider in a theoretical and practical context the features of victimization of children with special educational needs.

Methods. method of theoretical analysis and generalization of scientific primary sources on the researched issues; method of scientific observation; psychodiagnostic method and method of mathematical statistics.

Keywords: personality of a child with special educational needs, victimization, suggestibility, aggressiveness, self-esteem.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	6
РОЗДІЛ 1. ПІДЛІТКОВИЙ ВІК ЯК ЧИННИК РИЗИКУ ПІДВИЩЕНОЇ ВІКТИМНОСТІ	11
1.1. Основні теоретичні підходи щодо вивчення психології жертви	11
1.2. Особливості соціальної поведінки підлітків з особливими освітніми потребами	26
Висновки до першого розділу.....	36
РОЗДІЛ 2. МЕТОДИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ВІКТИМНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ	38
2.1. Обґрунтування специфіки індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами	38
2.2. Методики дослідження індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами	41
Висновки до другого розділу.....	46
РОЗДІЛ 3. ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ВІКТИМНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ	47
3.1. Основні особистісні предиктори індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами	47
3.2. Методичні рекомендації з корекції індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами	57
Висновки до третього розділу.....	64
ВИСНОВКИ.....	67
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	69

ВСТУП

Актуальність дослідження психологічних особливостей індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами зумовлена комплексом соціальних, психологічних і педагогічних чинників, що набувають особливої значущості в умовах сучасного розвитку інклюзивної освіти та трансформацій суспільства.

Насамперед, сучасна освітня система орієнтується на принципи інклюзії, що передбачає активне включення дітей з особливими освітніми потребами (ООП) у загальноосвітній простір. У зв'язку з цим зростає потреба у глибокому вивченні їхніх психологічних особливостей, зокрема тих, що пов'язані з підвищеною вразливістю до негативних соціальних впливів.

Психологічний супровід таких дітей визначається як складний, багаторівневий процес, який має враховувати індивідуальні характеристики розвитку, соціалізації та адаптації (В. Бондар, Т. ВісковатоваІ. Єременко, С. Конопляста, В. Липа, В. Синьов, В. Тарасун, С. Федоренко, М. Шеремет, М. Ярмаченко та ін.).

Особливої актуальності набуває проблема віктимності, оскільки діти з ООП часто демонструють підвищений рівень тривожності, невпевненості у собі, труднощі комунікації та соціальної взаємодії, що може сприяти формуванню віктимної поведінки. Такі особливості знижують їхню здатність до ефективного самозахисту, адекватного реагування на ризикові ситуації та протидії булінгу чи іншим формам соціальної агресії.

Крім того, результати сучасних досліджень свідчать, що діти з особливими освітніми потребами є більш чутливими до психотравмуючих впливів і можуть глибше переживати негативний досвід, що підсилює ризик формування стійких віктимних установок і моделей поведінки. Це пов'язано як із особливостями їхнього психічного розвитку, так і з обмеженим соціальним досвідом, труднощами інтерпретації соціальних сигналів та зниженим рівнем соціальної компетентності.

Соціальний контекст також відіграє важливу роль у формуванні віктимності. Діти з ООП нерідко стикаються із соціальною ізоляцією, стигматизацією та недостатнім рівнем прийняття з боку однолітків і суспільства загалом. Такі умови можуть формувати відчуття беззахисності, залежності від інших і сприяти закріпленню позиції «жертви». Водночас сучасні виклики, зокрема соціальна нестабільність і кризові явища, лише посилюють потребу у психологічній підтримці та захисті цієї категорії дітей.

Окремої уваги заслуговує недостатня розробленість проблеми індивідуальної віктимності саме у дітей з особливими освітніми потребами. Попри значну кількість досліджень у сфері інклюзивної освіти та психологічного супроводу, питання специфіки віктимної поведінки, її детермінант і механізмів формування в цій групі залишається недостатньо вивченим. Це обмежує можливості створення ефективних профілактичних і корекційних програм.

Таким чином, актуальність дослідження психологічних особливостей індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами зумовлена: зростанням ролі інклюзивної освіти; підвищеною вразливістю цієї категорії дітей до негативних соціальних впливів; необхідністю попередження булінгу та віктимної поведінки; а також недостатньою теоретичною та практичною розробленістю зазначеної проблеми. Розв'язання цих питань сприятиме підвищенню ефективності психологічного супроводу, формуванню безпечного освітнього середовища та гармонійному розвитку особистості дитини.

Ось чому тема кваліфікаційної роботи **«Психологічні особливості** актуальною та має прикладний потенціал.

Мета роботи – розглянути в теоретичному та практичному контексті особливості віктимізації дітей з особливими освітніми потребами.

Завдання дослідження:

1. Шляхом узагальнення наукових першоджерел встановити основні закономірності формування особистості дитини з особливими освітніми потребами та процесом її віктимізації.
2. Підготувати комплекс методик для проведення дослідження.
3. Емпірично встановити особливості індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами та укласти методичні рекомендації з її корекції.

Об'єкт дослідження – особливості особистості дітей з особливими освітніми потребами.

Предмет дослідження – психологічні особливості індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами.

Методи дослідження: метод теоретичного аналізу та узагальнення наукових першоджерел за досліджуваною проблематикою; метод наукового спостереження; психодіагностичний метод та метод математичної статистики. До психодіагностичного комплексу увійшли наступні методики: методика діагностики вад особистісного розвитку «ДВОР» З. Карпенко; методика «Схильність до віктимної поведінки» О. Андронікової; вимір самооцінки за методикою Дембо-Рубінштейн; експериментальна методика О. Захарової «Дослідження навіюваності»;

Дослідницька робота проводилась на базі школи № 75 м. Одеса.

Практичне значення дослідження психологічних особливостей індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами полягає у можливості використання отриманих результатів для підвищення ефективності психолого-педагогічного супроводу, профілактики віктимної поведінки та створення безпечного освітнього середовища.

Передусім, результати дослідження можуть бути використані для вдосконалення системи психологічної діагностики. Виявлення індивідуальних чинників віктимності (зниженого рівня самооцінки, тривожності, соціальної ізолюваності, труднощів комунікації) дає змогу практичним психологам і

соціальним педагогам своєчасно ідентифікувати дітей «групи ризику» та розробляти адресні програми підтримки. Це сприяє ранньому попередженню формування стійких віктимних установок і поведінкових моделей.

Важливим аспектом практичного значення є можливість розробки та впровадження корекційно-розвивальних програм. На основі результатів дослідження можуть бути створені психотренінги, спрямовані на розвиток соціально-комунікативних навичок, підвищення рівня впевненості у собі, формування адекватної самооцінки та навичок асертивної поведінки у дітей з особливими освітніми потребами. Такі програми сприятимуть зниженню рівня віктимності та підвищенню психологічної стійкості до негативних впливів середовища.

Крім того, результати дослідження можуть бути використані у практиці інклюзивної освіти. Вони дозволяють педагогам адаптувати освітній процес з урахуванням психологічних особливостей дітей з ООП, створювати сприятливий мікроклімат у класі, попереджати прояви булінгу та соціального відторгнення. Практичні рекомендації можуть бути впроваджені у діяльність інклюзивно-ресурсних центрів, шкільних психологічних служб, а також у роботу вчителів і асистентів учителя.

Не менш важливим є застосування результатів дослідження у роботі з батьками. Підвищення їхньої психологічної обізнаності щодо факторів віктимності, особливостей емоційного та соціального розвитку дітей з ООП сприятиме формуванню адекватних виховних стратегій, підтримці дитини та зниженню ризику її потрапляння у ситуації психологічної небезпеки.

Також практичне значення дослідження проявляється у можливості використання його результатів для розробки профілактичних програм, спрямованих на запобігання булінгу та віктимізації у дитячому середовищі. Це включає створення комплексних програм, які поєднують психологічну просвіту, розвиток емпатії, толерантності та навичок безпечної поведінки як у дітей з ООП, так і у їхніх однолітків.

Отримані результати можуть бути використані також у підготовці майбутніх фахівців психологічного та педагогічного профілю. Вони можуть слугувати теоретичною і практичною основою для навчальних курсів, тренінгів та семінарів, спрямованих на формування професійної компетентності у сфері роботи з дітьми з особливими освітніми потребами та попередження віктимної поведінки.

Таким чином, практичне значення дослідження полягає у можливості його застосування у різних сферах: психологічній діагностиці, корекційно-розвивальній роботі, інклюзивній освіті, сімейному консультуванні та професійній підготовці фахівців. Реалізація отриманих результатів сприятиме зниженню рівня віктимності дітей з особливими освітніми потребами, підвищенню їх соціальної адаптації та забезпеченню психологічного благополуччя.

Структура кваліфікаційної роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, трьох розділів, які поділені на підрозділи, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел. Загальний обсяг роботи – 73 друковані сторінки, обсяг основної частини роботи складає 67 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ПІДЛІТКОВИЙ ВІК ЯК ЧИННИК РИЗИКУ ПІДВИЩЕНОЇ ВІКТИМНОСТІ

1.1. Основні теоретичні підходи щодо вивчення психології жертви

Поняття «жертва» має широке застосування — як у повсякденному житті, так і в наукових галузях, зокрема у віктимології, правознавстві та психології. Водночас на сьогодні відсутнє єдине загальноприйняте визначення цього терміна, унаслідок чого в різних наукових підходах і дисциплінах він наповнюється відмінним змістом.

Традиційно найбільш ґрунтовно феномен жертви досліджується в межах юридичної психології та віктимології. Сучасна віктимологія, об'єктом якої є складні прояви поведінки особистості, здійснює комплексне вивчення феномена жертви, спираючись на теоретичні напрацювання різних наук — кримінології, соціології, політології, правознавства, конфліктології, а також психології (загальної, соціальної, вікової, юридичної). У такому контексті вона постає як міждисциплінарна галузь знань про людину, чия поведінка відхиляється від норм безпеки.

У правовій науці існує значна кількість трактувань поняття «жертва». Зокрема, виокремлюють жертв дорожньо-транспортних пригод, злочинів, помсти, а також латентних і потенційних жертв. Окрім цього, використовуються такі категорії, як жертви релігійного, політичного чи ідеологічного протистояння, економічного впливу, шахрайства, шантажу тощо. Однак цей перелік не є вичерпним. Водночас базові поняття, через які розкривається зміст терміна «жертва» (релігія, політика, ідеологія, економіка, шахрайство, шантаж), є різнорідними за своєю природою. Кожне з них характеризується складною структурою та багатокomпонентністю, і в

конкретних дослідженнях зазвичай акцент робиться лише на окремих його аспектах без урахування всієї сукупності ознак. Саме це, на нашу думку, і зумовлює суперечливість у трактуванні поняття «жертва», що, своєю чергою, призводить до певної термінологічної невизначеності.

Найбільш наближеним до розуміння психологічного аспекту цього феномена є підхід, що розглядає індивідуальну віктимність як особистісну властивість, яка підвищує ймовірність того, що людина може стати жертвою в певних життєвих обставинах. Особистісна вразливість визначається схильністю, тобто сукупністю об'єктивних і суб'єктивних характеристик, які активізуються під впливом конкретної ситуації та можуть виступати передумовами заподіяння шкоди.

Згідно з підходом окремих дослідників, індивідуальна віктимність розглядається як реалізована або потенційна здатність особистості стати жертвою. Інакше кажучи, йдеться не лише про вже виявлену схильність до віктимної поведінки, але й про можливість її прояву в майбутньому, що може бути пов'язано з нездатністю уникнути посягання навіть у ситуаціях, коли об'єктивно така можливість існувала.

В. І. Полубінський трактує індивідуальну віктимність як властивість особистості, зумовлену її соціальними, психологічними та біофізичними характеристиками або їх поєднанням, що в конкретних життєвих обставинах сприяє виникненню умов для заподіяння шкоди внаслідок протиправних дій.

Отже, віктимність окремої людини можна розглядати як потенційну здатність опинитися в ролі жертви злочину внаслідок несприятливої взаємодії її індивідуальних особливостей із зовнішніми чинниками. Сам злочин у цьому випадку виступає механізмом реалізації такої здатності, тобто її об'єктивації. Водночас дослідник акцентує переважно на суб'єктивних рисах особистості, тоді як зовнішні обставини розглядає як фактори, що лише актуалізують наявну віктимність.

О. М. Джужа, враховуючи особливості формування віктимної поведінки, пропонує розрізняти два типи віктимології: казусну (неправову),

яка пов'язана з отриманням шкоди (переважно нематеріального характеру) внаслідок індивідуально-психологічних особливостей, та деліктну (правову), де шкода є результатом протиправних дій. На наш погляд, саме положення казусної віктимології можуть стати теоретичною основою для розроблення концепції психологічної жертви [цит. за 6].

Цікавим у цьому контексті є й недостатньо емпірично обґрунтоване положення Д. В. Ривмана про первинну віктимність кожної людини. Відповідно до цієї ідеї, кожен індивід, володіючи унікальним поєднанням індивідуально-типологічних характеристик і перебуваючи в певному життєвому середовищі, постійно взаємодіє з різними соціальними ситуаціями, у яких у тій чи іншій мірі може виступати як психологічна жертва. Для одних такі ситуації залишаються поодинокими епізодами, тоді як для інших вони можуть набувати системного характеру й слугувати чинником закріплення особистісних структур, що підтримують стабільність віктимної поведінки [цит. за 6].

Отже, попри визнання провідної ролі індивідуально-типологічних особливостей як суб'єктивного чинника, у працях як засновників віктимологічного напрямку (Г. Гентіг, Б. Мендельсон, Е. Сатерленд), так і сучасних дослідників (О. М. Джужа, П. С. Дагель, В. І. Зубкова, Л. В. Ільїна, Є. Г. Мартинчик, В. І. Полубінський, В. Я. Рибальська та ін.) основна увага зосереджується переважно на проблематиці кримінальної віктимності. Більше того, значна частина науковців розглядає дослідження жертви як сферу компетенції саме кримінології.

У межах кримінальної віктимології ключовими об'єктами аналізу є такі питання:

- взаємозв'язок типових характеристик різних видів злочинів із особистісними параметрами жертв (стать, вік, професія тощо) та особливостями їхньої поведінки;
- динаміка злочинності (сезонні та добові коливання, питома вага в загальній структурі) залежно від регіональних особливостей;

- вплив соціального середовища та умов взаємодії на ймовірність вчинення злочину особами, схильними до протиправної поведінки;
- роль характеристик потенційної жертви у виборі способу вчинення злочину;
- особливості процесу вибору жертви правопорушником і чинники, що його визначають;
- організаційні підходи до виявлення осіб із підвищеною ймовірністю стати жертвами;
- визначення ефективних заходів впливу (іноді примусового характеру), спрямованих на забезпечення безпеки потенційних жертв у системі профілактики злочинності;
- пошук нових напрямів і можливостей попередження злочинів.

Класичне юридичне тлумачення поняття жертви, зафіксоване у «Декларації основних принципів правосуддя для жертв злочинів і зловживання владою» (1985 р.), зосереджується передусім на фізичному та правовому статусі осіб, які належать до цієї категорії [21]. Водночас воно не охоплює індивідуально-типологічних характеристик жертви та не розкриває психологічних механізмів формування її стану. У цьому документі під «жертвами» розуміють осіб, яким індивідуально чи колективно завдано шкоди — зокрема тілесних ушкоджень, моральних втрат, емоційних страждань, матеріальних збитків або суттєвого обмеження їхніх основних прав — унаслідок дій чи бездіяльності, що порушують чинне кримінальне законодавство, включаючи норми, спрямовані проти зловживання владою.

Вітчизняні дослідники (О. М. Джужа, Т. Л. Кальченко, Д. В. Ривман та ін.) також переважно трактують жертву як фізичну особу, якій безпосередньо заподіяно шкоду.

Разом із тим сучасні психологічні підходи (Б. Станков, Г. Шнайдер, Г. Кляйнфеллер) акцентують увагу на загальнопсихологічному вимірі цієї проблеми. Особливого значення набуває вивчення тих умов і особистісних характеристик, що сприяють формуванню специфічного типу залежності —

від обставин, усталених моделей поведінки або інших людей, що, своєю чергою, визначає становлення феномена психологічної жертви. Таким чином, поняття жертви виходить за межі суто юридичного чи кримінально-психологічного підходу та стає об'єктом дослідження загальної, соціальної та диференціальної психології. Сфера застосування поняття «психологічна жертва» охоплює різні типи міжособистісної взаємодії — дружні, сімейні, дитячо-батьківські та професійні стосунки.

Витоки осмислення формування психологічної жертви пов'язані з концепцією Ш. Бюлер, яка розглядала людське життя як психологічну проблему [цит. за 30]. У межах цього підходу виокремлюються три основні аспекти аналізу. Перший — біолого-біографічний — передбачає дослідження об'єктивних умов розвитку особистості, ключових подій мікросоціального середовища та поведінки індивіда в ньому. Другий аспект пов'язаний із вивченням суб'єктивних переживань, становленням і трансформацією ціннісних орієнтацій, а також еволюцією самосвідомості майбутньої психологічної жертви. Третій аспект стосується соціальних наслідків такої поведінки, тобто результатів діяльності особистості в різних життєвих ситуаціях і загалом у процесі об'єктивації її свідомості.

Попри відсутність чіткого визначення поняття «психологічна жертва», спробу розмежувати юридичний і психологічний підходи до цього феномена здійснив В. Є. Христенко. Він наголошував, що юридичне розуміння жертви завжди пов'язане з фактом втрати — незалежно від того, чи вона є наслідком добровільних дій, чи зумовлена примусом.

Якщо юридичне розуміння жертви пов'язується виключно з насильницькими діями, спрямованими проти неї, то психологічна жертва є значно ширшим і складнішим феноменом. Вона охоплює сформовані в процесі онтогенезу комплекси та відносно стійкі індивідуально-особистісні структури, що закріплюються внаслідок багаторазового відтворення й підкріплення в соціальних ситуаціях. Її проявами виступають посилення психологічної

залежності, схильність до маніпулювання оточенням і звуження просоціальної активності.

У межах запропонованого нами підходу до осмислення феномена психологічної жертви особливої ваги набувають ідеї трансперсональної психології, зокрема наукові напрацювання К. Юнга, Р. Ассаджіолі, С. Грофа, К. Ч. Тойча.

Близьким до нашого бачення є уявлення К. Юнга про «комплекси» як функціональні одиниці психіки. Згідно з його концепцією, комплекси являють собою сукупність психічних елементів — ідей, установок, переконань і ставлень, які об'єднуються навколо певного змістового ядра та супроводжуються характерними емоційними переживаннями. У центрі кожного комплексу архетипові складові взаємодіють із впливами фізичного середовища й соціального оточення. Таким чином, архетип не лише формує схильність до певних моделей поведінки, а й опосередковано впливає на найближче соціальне середовище індивіда.

Таке трактування узгоджується з нашим розумінням психологічної жертви як феномена, що виявляється не лише у зростанні залежності від інших людей, життєвих обставин чи усталених поведінкових схем, а й у специфічному впливі на оточення — зокрема через приписування йому провини за власні труднощі та негаразди. Динамічний характер архетипів, описаний К. Юнгом, дає підстави розглядати психологічну жертву як змінний статус: поширюючи почуття провини на інших, така особистість може з часом переходити до позиції звинувачення або навіть переслідування.

Важливе пояснювальне значення має також концепція психосинтезу, розроблена Р. Ассаджіолі [цит. за 18]. Вона дозволяє глибше зрозуміти суперечливість соціального функціонування психологічної жертви. Зокрема, поєднання залежності від інших із демонстративною автономією, зовнішньої активності — з внутрішнім почуттям провини, а також тенденція перекладати відповідальність назовні — з підвищеною тривожністю та загостреним почуттям обов'язку можуть бути інтерпретовані через поняття

субособистостей. Останні розглядаються як відносно автономні динамічні підструктури психіки, кожна з яких формується на основі певних потреб, мотивів або рис цілісної особистості.

Інтегруючим чинником цілісної структури особистості психологічної жертви може виступати стійка схильність до залежності від інших людей, а також страх як витіснене внутрішнє прагнення.

Згідно з поглядами Р. Ассаджіолі, кількість субособистостей у структурі особистості є значною, і вони здатні змінювати одна одну. Так, позиція обвинувача може легко трансформуватися у роль жертви, і навпаки. Зазвичай ці переходи відбуваються неусвідомлено. Проте, як зазначає дослідник, у процесі усвідомлення власних субособистостей (що в контексті нашого дослідження може проявлятися як усвідомлення прихованої «вигоди» від співчуття інших, схильності до саможаління чи звинувачення оточення замість активних змін) людина наближається до розуміння сутності власного «Я».

Вагомим також є підхід С. Грофа, який пояснює причини стійкості та багатовимірності феномена психологічної жертви, зокрема через введення поняття «системи конденсованого досвіду» (СКД) [15]. Саме через цей феномен можна зрозуміти подвійність змісту поняття «психологічна жертва»: з одного боку, її прояви мають стабільний характер у різних сферах життя, а з іншого — можливі трансформації ролей, коли жертва змінює свою позицію на обвинувача чи переслідувача. С. Гроф розглядає СКД як динамічне поєднання невирішених внутрішніх конфліктів, витіснених травматичних переживань, що не були інтегровані у свідомість, а також інтенсивних тілесних відчуттів, об'єднаних спільним емоційним зарядом.

Сучасні наукові дослідження підтверджують і розширюють ці ідеї, вказуючи на те, що нереалізовані та неусвідомлені внутрішньоособистісні конфлікти здатні змінювати як психічні, так і фізіологічні реакції організму, що, у свою чергу, сприяє формуванню віктимних комплексів.

До них належать:

- комплекс уявної жертви, що проявляється у підвищеній тривожності, схильності до паніки та постійному очікуванні загрози з боку оточення;

- комплекс удаваної жертви, для якої характерне притягування негативних ситуацій через постійне занепокоєння та скарги.

Рольові конфлікти у міжособистісній взаємодії також можуть спричиняти формування специфічних віктимних комплексів, які за певних умов реалізуються у деструктивній поведінці. Серед них:

- комплекс «жертви-дитини», що виявляється у відтворенні депресивних станів через провокування конфліктів і небажання змінювати ситуацію, з постійним перебуванням у ролі безпорадної жертви;

- комплекс «жертви-підлеглого», який супроводжується накопиченням негативних емоцій через відчуття власної слабкості та неспроможності;

- комплекс «невинної жертви», що характеризується самовиправданням, переконанням у власній безпомилковості та тенденцією викликати почуття провини в інших, встановлюючи над ними психологічний контроль.

Особливу роль у формуванні психології жертви С. Гроф відводив перинатальному рівню психічного розвитку особистості, підкреслюючи його вплив на подальше становлення поведінкових і емоційних реакцій людини.

Виявляючи взаємозв'язок між обставинами народження людини та загальними характеристиками її подальшого життя, С. Гроф наголошував, що несвідомий досвід народження суттєво впливає на формування базових установок особистості — системи світосприйняття, ціннісних орієнтацій, рівня інтернальності чи екстернальності, а також на загальну життєву стратегію та способи подолання труднощів. У нашому контексті це проявляється у перевазі тих чи інших механізмів — психологічного захисту або копінг-стратегій.

За умов сприятливого перебігу пологів формується глибинне, майже «клітинне» відчуття впевненості у власних силах і здатності долати життєві перешкоди. Водночас медичне втручання може спричинити подібний ефект, однак із певними проявами невпевненості на завершальних етапах значущих дій. Якщо ж початковий етап пологів був тривалим і ускладненим, це може стати підґрунтям для формування рис, притаманних майбутній психологічній жертві, зокрема схильності до тривожності, депресивних станів, почуття безнадії, пасивності та втрати здатності переживати радість.

Певною мірою спорідненим із трансперсональними підходами є концепція Ч. К. Тойча, згідно з якою генетична програма ще до народження визначає значну частину життєвих сценаріїв, стратегій і перспектив людини. Це пояснює схильність індивіда до певних подій, труднощів і типових проблем. Якщо у С. Грофа таким чинником виступає система конденсованого досвіду, то у Ч. К. Тойча аналогічну функцію виконує так зване «основне внутрішнє спрямування» (ОВС), яке, окрім біологічної інформації, містить дані про досвід і життєві ролі попередніх поколінь. ОВС розглядається як поєднання генетичних, несвідомих і свідомих складових, що визначають рух людини життєвим шляхом, її поведінкові сценарії та ролі, незалежно від усвідомлених намірів. Згідно з цією теорією, ОВС сприяє притягненню взаємодоповнювальних ролей: жертва не існує без переслідувача, який може проявлятися як у конкретних людях, так і в обставинах чи навіть стані здоров'я. Автор підкреслює, що спроби вирішити окремих конфлікт часто не дають результату, оскільки він відтворюється у різних формах протягом життя та може передаватися між поколіннями [24].

Цікавим є також підхід американських гештальтпсихологів М. Джеймс і Д. Джонгвард, які пояснюють формування психології жертви через умовний поділ людей на «тих, хто виграє» і «тих, хто програє». При цьому під «виграшем» розуміється не домінування над іншими, а здатність діяти автентично — як особистість і як член суспільства, виявляючи довіру, відповідальність, щирість і турботу. У нашому підході можна зазначити, що в

поведінці таких осіб у складних ситуаціях переважає використання ефективних копінг-стратегій [29].

Натомість «ті, хто програє», характеризуються труднощами в автентичному самовираженні. На формування такої позиції можуть впливати егоцентризм, несприятливі умови виховання, сімейні конфлікти, тривалий досвід невдач, який інтерпретується неадекватно, емоційна нестабільність, а також незадоволеність діяльністю. Такі люди часто схильні до саможаління, живуть або спогадами про минуле, або ілюзіями щодо майбутнього, постійно переживаючи, що їхнє життя могло скластися інакше. У ситуаціях стресу чи конфлікту вони здебільшого вдаються до механізмів психологічного захисту, що супроводжується заниженням власних можливостей і перебільшенням впливу зовнішніх обставин.

Аналізуючи різні позиції, що проявляються у міжособистісній взаємодії, М. Джеймс і Д. Джонгвард вважають найбільш типовою для поведінки жертви інтроєктивну позицію, яка пов'язана з некритичним засвоєнням зовнішніх оцінок і норм та їх подальшим відтворенням у власній поведінці.

Слід зазначити, що подібне пояснення стійкості статусу психологічної жертви знаходимо і в класичній теорії Е. Берна [цит. за 9]. Учений одним із перших звернув увагу на певну закономірність: життя одних людей наповнене успіхами та вдачею, тоді як інші постійно зіштовхуються з труднощами, невдачами або перебувають у приниженому становищі. Е. Берн припустив, що така повторюваність життєвих подій не є випадковою. На його думку, причина полягає не стільки у зовнішніх обставинах, скільки в існуванні особливої несвідомої структури, яка визначає життєвий шлях людини і яку він назвав сценарієм або «скриптом». Для нашого підходу важливим є положення дослідника про те, що не всі люди прагнуть до перемоги: інколи їм підсвідомо вигідніше або комфортніше залишатися в позиції того, хто програє. Більше того, в окремих випадках люди самі створюють ситуації, що призводять до невдач або страждань.

У вітчизняній психології ідеї сценарного підходу частково відображені у працях А. В. Петровського та М. В. Розіна. Зокрема, М. В. Розін, на відміну від Е. Берна, розглядає формування життєвого сценарію (у тому числі й сценарію жертви) як прояв творчого потенціалу особистості.

Близькі ідеї розвиває й представниця гештальтпсихології Дж. Рейнуотер, яка пояснює витoki поведінки, що призводить до формування внутрішнього стану жертви. Вона вважає, що ключову роль у цьому відіграє притаманна людині здатність до самопрограмування, яка визначає її подальші реакції та дії в різних ситуаціях. Рівень психологічної віктимності зростає залежно від того, наскільки індивід переконує себе у власній неспроможності, фіксуючись на думці, що невдачі є закономірними і спрямовані саме проти нього.

Подібно до Е. Берна, Дж. Рейнуотер підкреслює значення своєрідних «психологічних ігор», у які людина постійно включається. Їх особливість полягає в тому, що вони породжують негативні емоції, забирають значну частину психічної енергії та перешкоджають усвідомленню актуального життєвого досвіду, фіксуючи увагу на минулому або уявному майбутньому. У межах нашого теоретико-методологічного підходу ми також виходимо з того, що сприйняття себе як жертви суттєво обмежує соціальний потенціал особистості — як у площині самореалізації, так і у сфері побудови гармонійних міжособистісних взаємин.

За Дж. Рейнуотер, серед різноманіття субособистостей саме субособистість жертви формується на ранніх етапах онтогенезу. Досвід перебування в ролі жертви в дитинстві сприяє закріпленню відповідних моделей поведінки, які можуть зберігатися навіть тоді, коли об'єктивна потреба в них зникає. Подібні положення, як зазначалося раніше, простежуються і в концепції Р. Ассаджіолі [цит. за 3].

Один із провідних представників теорії мотивації Х. Хекхаузен виокремлює три ключові параметри індивідуальної дії, які дають змогу пояснити стійкість поведінки психологічної жертви.

Перший параметр — це ступінь відповідності поведінки людини діям інших. Чим більше індивідуальна дія відхиляється від типових моделей поведінки більшості, тим імовірніше, що її зумовлюють внутрішні чинники — особистісні диспозиції або схильності.

Другий параметр пов'язаний із відповідністю поведінки людини її власним діям у подібних ситуаціях у недалекому минулому.

Третій — це часовий аспект стабільності, тобто узгодженість поведінки з реакціями, які проявлялися у схожих умовах у віддаленому минулому.

Один із найвідоміших представників сучасної позитивної психології М. Селігман, аналізуючи повторювану та стійку поведінку психологічної жертви, пояснює її через феномен набутої безпорадності. На його думку, стан безсилля формується не стільки під впливом самих стресових чи негативних подій, скільки внаслідок індивідуального досвіду їх неконтрольованості, який накопичується в процесі життєвого розвитку. Людина починає відчувати безпорадність тоді, коли звикає до думки, що її дії не впливають на результат, а події розгортаються незалежно від її зусиль. У підґрунті цього явища лежить специфічна реакція відмови від активного пошуку виходу: якщо переживання невдачі є більш болісним, ніж стан уникнення чи відмови, людина припиняє намагатися змінити ситуацію.

Коли відчуття неможливості впливати на перебіг подій, разом із відповідними мотиваційними та атрибутивними особливостями, поширюється на різні життєві ситуації, можна говорити про сформовану набутою безпорадність.

Рівень її вираженості та широта прояву в різних сферах діяльності визначаються поєднанням особистісних конструктів, що входять до структури психологічної жертви. Найбільш негативні наслідки спостерігаються тоді, коли людина пояснює власну безпорадність своїми особистісними якостями, які сприймає як незмінні та такі, що впливають на всі аспекти життя. Саме така установка найшвидше призводить до відмови від активних дій уже при перших невдачах [14].

Формування набутої безпорадності відбувається за наявності низки чинників:

- відсутність досвіду успішного подолання складних завдань;
- домінування страху невдачі над прагненням досягти успіху;
- переконання, що інші люди з подібними можливостями здатні впоратися із завданням, тоді як сам індивід — ні;
- тривалий досвід перебування в ситуаціях, де відсутній чіткий зв'язок між власними діями та їх результатами.

У результаті набута безпорадність призводить до того, що, опинившись у ролі жертви, людина фактично не здійснює спроб змінити ситуацію. У повсякденному житті це проявляється у специфічному стилі поведінки, відмінному від більшості, який характеризується відчуттям власної незначущості, марності зусиль і переконаністю у неможливості впливати на події. У такому випадку формується своєрідний «комплекс невдахи», що заважає людині повною мірою використовувати власні ресурси для зміни як конкретних обставин, так і життєвої ситуації загалом.

З позицій когнітивної психології, на наш погляд, продуктивним є підхід до розуміння витоків формування психологічної жертви, що ґрунтується на аналізі когнітивного стилю та його ролі у поясненні стійких поведінкових патернів. Під когнітивним стилем зазвичай розуміють сукупність індивідуально своєрідних, відносно стабільних способів опрацювання інформації, які формуються в процесі онтогенезу. Д. Озбелл описував близько двадцяти параметрів когнітивних стилів, серед яких — провідна модальність сприймання, поле-залежність/поле-незалежність, ригідність або гнучкість когнітивного контролю, імпульсивність/рефлексивність тощо. Дослідження показали, що особливості когнітивних процесів не обмежуються сферою мислення, а проявляються й в інших психічних функціях особистості.

Особливого значення набуває параметр поле-залежності — поле-незалежності у контексті аналізу поведінки психологічної жертви. У роботах Г. Віткіна було виявлено зв'язки цього показника з такими особистісними

характеристиками, як рівень внутрішнього контролю, особливості Я-концепції, механізми психологічного захисту та стиль міжособистісної взаємодії.

Деякі теоретико-методологічні аспекти феномена психологічної жертви також розкриваються в концепціях психологічного впливу. У соціальному середовищі завжди існують різноманітні форми впливу, які мають власну структуру, закономірності та механізми. Одні з них змінюють зовнішні прояви активності людини (поведінку, діяльність, спілкування), інші — її мотиваційну сферу та пізнавальні процеси, а ще інші впливають на емоційно-вольові характеристики. Як зазначає О. Є. Гуменюк, результати психологічного впливу відображаються також у зміні суб'єктивних властивостей особистості — її потреб, установок і ставлень. За визначенням Г. А. Ковальова, вплив — це цілеспрямоване психологічне «тискове» діяння на об'єкт із метою зміни його стану.

У контексті теорії психологічної жертви особливого значення набувають принципи впливу, описані Р. Чалдіні, які дозволяють краще зрозуміти механізми мотивації та прийняття рішень у повсякденному житті. У межах нашого дослідження найбільший інтерес становлять принципи взаємного обміну, послідовності та авторитету [цит. за 32].

Принцип взаємного обміну полягає в соціальній нормі «відповідати добром на отримане добро». У певних випадках він може позбавляти людину автономності у прийнятті рішень, формуючи відчуття обов'язку та залежності через «борг» за надану допомогу, подарунки чи послуги. У контексті формування психології жертви цей принцип може проявлятися як нав'язування почуття зобов'язання, нееквівалентний обмін очікуваннями та схильність до вимушеного підпорядкування, особливо тоді, коли допомога надається без запиту.

Принцип послідовності, який Р. Чалдіні пов'язує з потребою бути послідовним у своїх діях і рішеннях, тісно пов'язаний із використанням захисних механізмів, зокрема самообману. Люди, які одного разу взяли на себе

певні зобов'язання, схильні надалі погоджуватися з вимогами, що узгоджуються з цими зобов'язаннями. Доведено, що навіть помилкові або нерациональні рішення можуть закріплюватися та накопичуватися. У поведінці психологічної жертви це проявляється у створенні нових раціоналізацій і виправдань для підтримання раніше прийнятих зобов'язань.

Принцип авторитету дозволяє глибше зрозуміти онтогенетичні механізми формування психологічної жертви. Уявлення про авторитет супроводжує людину протягом значної частини її життєвого шляху, а в окремих випадках зберігає свою актуальність навіть у пізній дорослості та старості. Схильність до підпорядкування владі, за Р. Чалдіні, пов'язана з готовністю орієнтуватися на впевненість інших, їхній статус, рівень знань, зовнішню переконливість та інші ознаки авторитетності. Витоки такої поведінки часто беруть початок в умовах авторитарного стилю батьківського виховання.

Таким чином, формується надмірна залежність від оцінок інших людей і ускладнюється відокремлення самооцінки особистості від оцінки її дій.

Таким чином, аналіз різних теоретичних підходів дає підстави стверджувати, що в сучасній психології та психотерапії спостерігається певна концептуальна єдність у розумінні феномена психологічної жертви. Представники різних наукових шкіл, попри відмінності у методології, здебільшого акцентують увагу на внутрішньому, суб'єктивному рівні цього явища, не заперечуючи водночас впливу соціального середовища. Особливо підкреслюється значення ранніх етапів онтогенезу, коли закладаються базові психологічні передумови формування віктимної поведінки.

Узагальнення викладених положень дозволяє запропонувати таке визначення психологічної жертви: це складний індивідуально-особистісний конструкт, що формується на ранніх етапах розвитку особистості, закріплюється внаслідок багаторазово повторюваних і зовнішньо підкріплених соціальних ситуацій та проявляється у посиленні психологічної залежності, схильності до маніпулятивної взаємодії з оточенням і обмеженні просоціальної активності.

1.2. Особливості соціальної поведінки підлітків з особливими освітніми потребами

У науковій та навчальній літературі з юридичної, пенітенціарної психології та кримінології певною мірою висвітлюється проблема ресоціалізації осіб із розумовою відсталістю, а також питання психолого-педагогічного супроводу та корекційної роботи з їхньою особистістю (Ю. Антонян, О. Гришко, В. Гульдман, О. Северов, В. Синьов, Т. Харченко та ін.).

У цих дослідженнях підкреслюється необхідність урахування специфіки особистісного розвитку осіб із інтелектуальними порушеннями, які вже скоїли правопорушення, та впровадження на цій основі диференційованого й корекційно спрямованого підходу, що має підвищувати ефективність їх виправлення. Отже, основною увагою дослідників охоплюється поведінка засуджених із розумовою відсталістю.

Водночас значно менш розробленою залишається проблема віктимної поведінки підлітків з особливими освітніми потребами. Йдеться про їхні особистісні особливості — конформність, підвищену навіюваність, імпульсивність, некритичність мислення, труднощі перенесення набутого досвіду в нові ситуації тощо, — які зумовлюють підвищену вразливість і дозволяють розглядати таких осіб як потенційних жертв різних несприятливих обставин (злочинних посягань, булінгу, шахрайства або експлуатації з боку асоціальних елементів). При цьому питання профілактики та корекції віктимної поведінки майже не досліджувалося системно. Це значною мірою пов'язано як із відсутністю достатнього діагностичного інструментарію для виявлення віктимної схильності у підлітків, так і зі складністю організації ефективних профілактичних заходів.

У сучасній спеціальній психології проблематика віктимної поведінки підлітків із інтелектуальними порушеннями також залишається недостатньо

розробленою, попри те що численні дослідження доводять негативний вплив інтелектуальних розладів на поведінкову регуляцію та розвиток емоційно-вольової сфери (І. Бех, Л. Виготський, В. Гроховський, О. Проскурняк, Л. Руденко, Н. Фелинська та ін.).

Також підкреслюється залежність формування міжособистісних стосунків і розвитку особистості від ступеня інтелектуального порушення (Т. Аунапуу, Л. Даргевичене, Г. Дульнєв, Н. Коломинський та ін.), а також значущість взаємодії біологічних і соціальних чинників у розвитку особистості (Л. Божович, Л. Виготський, Г. Костюк, С. Максименко, В. Синьов та ін.). Дослідники також зазначають пряму залежність між структурою дефекту та особливостями соціальної поведінки: так, за даними Ю. Бистрової, гіпердинамічним дітям частіше властиві агресивні та імпульсивні дії, тоді як адинамічні діти зазвичай характеризуються конформністю, пасивністю та низькою конфліктністю.

Порушення критичності мислення у дітей з особливими освітніми потребами ускладнює адекватну оцінку власних дій і їхніх наслідків. Підвищена сугестивність і конформність знижують здатність протистояти негативним впливам та послаблюють самоконтроль поведінки. Водночас відхилення від соціальних норм можуть зумовлюватися як надмірною конформністю, так і проявами негативізму.

Загалом порушення поведінки у підлітків з особливими освітніми потребами насамперед пов'язують із недостатнім рівнем інтелектуального розвитку, що зумовлює затримку формування базових психологічних структур, зокрема статево-рольової ідентичності, емоційно-вольову незрілість, слабкість морально-правової свідомості, недостатнє усвідомлення мотивів власних дій, неадекватну самооцінку, демонстративність, слабку вольову регуляцію та патологічні потяги. Віковий фактор додатково ускладнює ситуацію, накладаючи специфічні кризові прояви.

За темпами розвитку діти з особливими освітніми потребами значно відстають не лише від однолітків із нормотиповим розвитком, а й від молодших дітей із типовим рівнем інтелекту.

Зокрема, рівень когнітивного розвитку 14-річних підлітків із розумовою відсталістю може відповідати показникам дітей приблизно 9–10-річного віку з нормотиповим розвитком [6].

Їхнє мислення характеризується конкретністю, ситуативністю та труднощами узагальнення. Засвоєні правила вони часто прив'язують до конкретних умов і не переносять на подібні ситуації, що призводить до механічного заучування норм безпечної поведінки без можливості їх реального застосування. Як показали дослідження В. Синьова, незначні відмінності у завданні сприймаються як абсолютно нові умови, тоді як суттєві зміни іноді ігноруються через поверхневу подібність. У результаті підлітки часто не здатні адекватно діяти відповідно до конкретної ситуації, що додатково підвищує їхню віктимну вразливість.

Вибір поведінкової реакції підлітків з особливими освітніми потребами у складних життєвих обставинах визначається сукупністю взаємопов'язаних чинників: біологічних (зокрема особливостей структури інтелектуального дефекту та нейродинаміки), особистісних (рівня психічного розвитку), психологічних (специфіки суб'єктивного сприйняття ситуацій) та соціальних (умов мікросередовища — сім'ї, школи тощо) [24].

Як підкреслює С. Конопляста, недостатній рівень інтелекту зумовлює, по-перше, неадекватність емоційного реагування на ситуації, які виходять за межі розуміння дитини,

а по-друге — труднощі усвідомлення власних емоційних станів і керування ними [10].

У процесі практичного розв'язання завдань така дитина не здатна самотійно узагальнювати досвід і переносити його на нові ситуації, тому набуті знання не стають стійким особистісним надбанням. Водночас, навіть за

умови розуміння базових соціальних норм («добре» і «погано»), це знання не забезпечує відповідної поведінкової регуляції [10].

За даними В. Синьова, підлітки з інтелектуальними порушеннями часто недостатньо усвідомлюють мотиви власних дій, не здійснюють їх аналізу, що призводить до імпульсивних і невмотивованих вчинків. Вони також не здатні прогнозувати можливі наслідки своєї поведінки та пояснити її причини [19].

Представники наукової школи В. Синьова зазначають, що важливим чинником поведінки таких дітей є підвищена сугестивність. Вона зумовлює легку піддатливість зовнішньому впливу, унаслідок чого підліток може діяти навіть всупереч власним намірам. Ця особливість психіки нерідко використовується в педагогічній практиці для формування необхідних емоційних реакцій і моделей поведінки, однак водночас може бути експлуатована іншими людьми [7]. Як зазначає О. Хархан, підвищена навіюваність є одним із ключових чинників віктимної вразливості [15].

За наявності негативного емоційного досвіду невпевненість у певних ситуаціях може закріплюватися як стійка особистісна риса — сором'язливість.

У результаті підлітки стають більш замкненими, невпевненими у спілкуванні, постійно відчують напруження та страх виявити власну інтелектуальну недостатність. Сукупність таких характеристик підвищує ризик формування поведінки жертви у випадках злочинних посягань або булінгу [4].

Неадекватність самооцінки також може виступати значущим чинником підвищеної віктимності. Як зазначає О. Андроннікова, для підлітків із високим рівнем віктимної схильності нерідко характерна завищена самооцінка [2].

Саме тому цей показник потребує додаткової емпіричної перевірки в межах експериментального дослідження.

Більшість підлітків з особливими освітніми потребами характеризуються зниженою емоційною чутливістю до станів інших людей, недостатнім розвитком емпатії, що ускладнює міжособистісну взаємодію та розуміння соціальних ролей. Додатково відзначається дефіцит так званого

«практично-психологічного інтелекту», що зумовлює неадекватні емоційні реакції та неефективні форми поведінки [9].

Як зазначається у дослідженнях, особливості емоційної регуляції таких дітей проявляються у переважанні нейтрального або негативного емоційного фону, схильності до імпульсивної та іноді агресивної поведінки, зниженій здатності контролювати емоційні реакції в стресових ситуаціях. Для них характерні порушення інтенсивності та стійкості емоцій, а також коливання між підвищеною чутливістю та емоційною байдужістю до оцінок з боку оточення [17].

Реагування підлітків з особливими освітніми потребами часто має безпосередній, імпульсивний характер без урахування можливих наслідків для себе та інших. Вони схильні до некритичного наслідування поведінки оточуючих і можуть здійснювати дії, що не мають усвідомленої мети чи логічного обґрунтування [18]. Їхня поведінка значною мірою визначається як зовнішніми обставинами, так і неусвідомленими внутрішніми імпульсами, які іноді спонукають до дій, потенційно небезпечних для самої дитини.

У цілому поведінка таких підлітків є недостатньо цілеспрямованою: первинні мотиви можуть зберігатися, однак механізми самоконтролю та регуляції дій істотно порушені [9].

Недостатній розвиток вольової сфери у підлітків із розумовою відсталістю може виступати одним із чинників формування девіантної поведінки. Як зазначається в дослідженнях, періоди вікових криз посилюють вплив несприятливих соціальних факторів, що може спричиняти появу поведінкових відхилень невротичного або психопатоподібного характеру, які за несприятливих умов середовища здатні трансформуватися в асоціальні форми поведінки (зокрема правопорушення, зловживання алкоголем тощо) [19]. За даними досліджень, майже половина випускників спеціальних шкіл демонструє ті чи інші порушення поведінки, що пов'язується з інтелектуальною недостатністю, особливостями розвитку особистості та

специфікою її реакцій [9]. Усе це, на нашу думку, може також сприяти підвищенню рівня віктимності таких підлітків.

Н. Морозова виділяє два основні типи психічних порушень: перший пов'язаний із переважанням інтелектуального дефіциту та вираженим недорозвитком мислення; другий характеризується переважно емоційно-вольовими розладами, що проявляються у зниженні або, навпаки, підвищенні рухової активності. Виходячи з цього, можна припустити зв'язок між формою порушення та типом віктимної поведінки. Так, при інтелектуальній недостатності зниженої активності частіше формується пасивно-покірний тип віктимної поведінки, який проявляється у схильності до підпорядкування, відсутності опору та прийнятті зовнішніх вимог.

У випадках емоційно-вольових розладів зі зниженою активністю можливе формування псевдопровокуючого типу віктимної поведінки, коли поєднуються пасивність і водночас прагнення до взаємодії з потенційно небезпечними особами. Окремо виділяється нестійкий тип, якому притаманна відсутність стабільної поведінкової лінії, різка мінливість реакцій і чергування пасивно-покірних, псевдопровокуючих та іноді активних форм поведінки. Усі зазначені типи можуть підвищувати ризик сексуального насильства щодо неповнолітніх.

Ефективність профілактики сексуального насильства значною мірою залежить від здатності потенційної жертви розпізнавати небезпечні сигнали на ранніх етапах, оцінювати ризик ситуації та коригувати власну поведінку відповідно до можливого розвитку подій. Водночас така регуляція потребує певного рівня обізнаності у сфері міжстатевих взаємин, розуміння сутності сексуальних дій, що формується в процесі онтогенезу та залежить від психічного і психосексуального розвитку. Відомо, що підлітки з особливими освітніми потребами мають значно обмежені знання про статеві відносини та слабо сформовану статеву ідентичність порівняно з однолітками з нормотиповим розвитком [8].

Дослідження підлітків із типовим розвитком свідчать, що важливими соціальними чинниками формування віктимної поведінки є особливості сімейного виховання, зокрема його деформації, а також труднощі у міжособистісному спілкуванні. Зокрема, О. Андронікова встановила, що серед чинників віктимності значну роль відіграють дефіцит соціальної підтримки та специфічні стилі сімейного виховання [6]. Ці аспекти, безумовно, необхідно враховувати і при вивченні віктимної поведінки розумово відсталих підлітків, оскільки, як зазначає В. Синьов, у сім'ях таких дітей нерідко спостерігаються крайнощі виховного впливу: або надмірна опіка, що формує безпорадність і залежність, або, навпаки, жорстке ставлення, приниження та емоційне відторгнення дитини [19].

Окрему роль у розвитку поведінки та емоційної сфери розумово відсталих школярів відіграє освітнє середовище. Дослідники підкреслюють значення взаємодії дитини з учителями та однолітками, а також вплив педагогічної особистості на формування поведінкових реакцій. Так, О. Проскурняк встановила залежність рівня міжособистісної тривожності від соціального статусу учня в класі та характеру його стосунків із педагогами й однолітками. У свою чергу, Д. Шульженко наголошує на важливості якісних змін особистісного розвитку дітей з особливими освітніми потребами в умовах інклюзивного навчання.

Наголошується на необхідності трансформації насамперед освітньої системи, а не «пристосування» самої дитини до незмінних умов навчання.

Підкреслюється, що інклюзія не передбачає уніфікації чи прагнення зробити всіх учнів однаковими; її ключовим принципом є гнучкість освітнього середовища та врахування індивідуальних особливостей, які визначають темп і можливості навчання кожної дитини. У цьому контексті психолого-педагогічна корекційна робота з підлітками з інтелектуальними порушеннями, за позицією дослідників, має бути спрямована передусім на розвиток соціально-адаптаційних можливостей, формування навичок

самообслуговування, комунікації та підготовку до самостійного життя в суспільстві [22].

Численні науковці пов'язують неадекватний вибір поведінкових стратегій у розумово відсталих школярів із труднощами засвоєння та розуміння морально-етичних норм взаємодії (І. Григор'єва, І. Дмитрієва, А. Капустін, І. Колесник, С. Конопляста, М. Кот, Н. Тарасенко, І. Шишменцев та ін.). У результаті поєднання несприятливих біологічних і психологічних чинників із ускладненими умовами соціального розвитку виникають стійкі порушення поведінки. Дослідники відзначають, що такі підлітки часто діють ситуативно, під впливом емоцій, без усвідомлення наслідків власних вчинків, схильні до наслідування та імпульсивних дій, які не мають чіткої мети або логіки [9].

Поведінка підлітків із інтелектуальними порушеннями зумовлюється не лише зовнішніми обставинами, а й внутрішніми, часто неусвідомленими імпульсами. Такі імпульси можуть призводити до необдуманих дій, що інколи становлять загрозу для самої дитини. Для них характерні труднощі самоконтролю, слабка здатність протистояти зовнішньому впливу та залежність від навіювання, яке виступає одним із провідних чинників порушеної поведінки [20].

Подібних висновків дійшов і О. Гришко, який під керівництвом В. Синьова досліджував особистісні особливості неповнолітніх засуджених із розумовою відсталістю. У результаті багаторічної роботи було визначено низку чинників, що сприяють протиправній поведінці: висока сугестивність, наслідувальність, залежність від думки оточення, недостатня здатність прогнозувати наслідки дій, слабкість мотиваційної боротьби при прийнятті рішень, а також порушення у виборі способів задоволення потреб [6].

Такі підлітки часто не здатні протистояти негативним впливам середовища, унаслідок чого можуть ставати як жертвами, так і виконавцями чужих намірів. Домінування базових потреб, несформованість ієрархії

мотивів, обмеженість інтересів та їх ситуативність значною мірою визначають особливості їх поведінки [18].

У поведінці учнів з особливими освітніми потребами нерідко спостерігаються примітивні форми реагування, зокрема «польова» та імпульсивна поведінка. Перша визначається зовнішніми стимулами, друга — безпосередніми потребами, що зумовлює її несвідомий і нецілеспрямований характер через недорозвиненість вольової регуляції.

Додатковим фактором віктимізації може виступати агресивна поведінка, яка розглядається як окрема форма девіації, компонент інших порушень поведінки (адиктивних, делінквентних, суїцидальних) або як симптом у структурі психопатологічних станів [1]. За Л. Руденко, агресія у таких дітей є соціально зумовленою формою поведінки, спрямованою на завдання шкоди іншим, і визначається як зовнішніми, так і внутрішніми чинниками. Її прояви варіюють залежно від віку, рівня психічного розвитку та особливостей структури інтелектуального дефекту [18].

Усе це негативно впливає на процес соціальної адаптації та успішність переходу до самостійного життя. Важливим компонентом зрілої вольової поведінки є здатність до самостійного прийняття рішень, однак у підлітків з особливими освітніми потребами вона істотно обмежена. Для них характерні знижена критичність мислення та висока сугестивність, що ускладнює формування автономних рішень. Навіть засвоївши правила поведінки, вони дотримуються їх лише за умови простоти ситуації та відсутності суперечності з безпосередніми потребами. Як наслідок, випускники спеціальних закладів освіти не завжди здатні до повноцінної саморегуляції поведінки, характерної для зрілої особистості [19].

Отже, відхилення від соціально прийнятих норм поведінки у підлітків з особливими освітніми потребами мають комплексний, багатofакторний характер. Насамперед вони зумовлюються психологічними чинниками, серед яких — уповільнене формування базових структур статево-рольової ідентичності, емоційно-вольова нестабільність, підвищена агресивність,

недостатнє усвідомлення мотивів власних дій, особистісна незрілість, підвищена навіюваність, неадекватна самооцінка, недостатній розвиток емпатії, слабка волева регуляція та наявність патологічних потягів.

Другу групу становлять біологічні передумови, що безпосередньо пов'язані з первинним інтелектуальним дефектом. До них належать конкретність і ситуативність мислення, труднощі в здійсненні розумових операцій аналізу, синтезу та встановлення причинно-наслідкових зв'язків, а також особливості сенсорної сфери. У сукупності ці чинники сприяють закріпленню порушень поведінки, що нерідко спостерігаються у випускників спеціальних закладів освіти.

Окремо слід виділити соціальні умови розвитку, зокрема деформовані виховні практики в сім'ї та труднощі у сфері міжособистісного спілкування, які посилюють ризики соціальної дезадаптації. Усі зазначені чинники, взаємодіючи з віковими особливостями підліткового періоду та кризовими проявами розвитку, створюють підґрунтя для формування девіантних форм поведінки.

У зв'язку з цим у межах корекційної роботи дослідники (О. Глоба, І. Єременко, І. Колесник, М. Кот, М. Шеремет та ін.) наголошують на необхідності цілеспрямованого формування у дітей з інтелектуальними порушеннями соціального досвіду, норм суспільної поведінки та навичок соціальної взаємодії [35].

Висновки до першого розділу

У першому розділі бакалаврського дослідження здійснено теоретико-методологічний аналіз проблеми віктимної поведінки підлітків з особливими освітніми потребами, що дозволило узагальнити сучасні наукові підходи до її розуміння, визначити основні детермінанти формування та окреслити специфіку проявів у зазначеної категорії осіб.

У підрозділі 1.1 проаналізовано теоретичні підходи до трактування понять «жертва», «віктимність» та «віктимна поведінка» у межах різних наукових галузей (психології, кримінології, юридичної психології). Встановлено, що відсутність єдиного наукового визначення зумовлює багатозначність інтерпретацій зазначених феноменів. Водночас узагальнення наукових позицій дозволяє розглядати віктимність як інтегративну властивість особистості, що формується в процесі онтогенезу та визначає підвищену схильність індивіда до потрапляння у ситуації небезпеки та соціального ризику. Особливо перспективним для даного дослідження визначено підхід, який акцентує на поєднанні індивідуально-психологічних характеристик і зовнішніх соціальних умов у формуванні віктимної поведінки.

У підрозділі 1.2 розкрито психологічні особливості підлітків з інтелектуальними порушеннями, які виступають внутрішніми передумовами віктимізації. Доведено, що для цієї категорії характерними є зниження рівня когнітивного розвитку, конкретність і ситуативність мислення, недостатність операцій узагальнення та прогнозування, а також порушення критичності мислення. Окремо підкреслено наявність емоційно-вольової нестійкості, імпульсивності, підвищеної сугестивності, недостатнього розвитку саморегуляції та емпатії. Сукупність зазначених особливостей суттєво обмежує можливості адекватної оцінки соціальних ситуацій і підвищує ризик потрапляння у віктимогенні обставини.

Проаналізовано соціальні чинники формування віктимної поведінки підлітків із інтелектуальними порушеннями. Встановлено, що значну роль

відіграють особливості сімейного виховання, наявність емоційної депривації або, навпаки, гіперопіки, а також порушення міжособистісних взаємин у мікросоціальному середовищі (сім'я, школа, група однолітків). Додатково підкреслено вплив освітнього середовища та характеру педагогічної взаємодії, які можуть як знижувати, так і підвищувати рівень соціальної адаптації підлітка. У поєднанні з віковими кризовими особливостями розвитку це створює умови для формування девіантних та віктимних моделей поведінки.

Узагальнення результатів теоретичного аналізу дозволяє зробити висновок, що віктимна поведінка підлітків з особливими освітніми потребами є складним багаторівневим феноменом, який формується внаслідок взаємодії біологічних, психологічних та соціальних детермінант. Її прояви зумовлені як особливостями когнітивного та емоційно-вольового розвитку, так і специфікою соціального оточення та умов виховання.

Отримані теоретичні положення створюють наукове підґрунтя для подальшого емпіричного дослідження віктимної поведінки підлітків з особливими освітніми потребами, а також для розробки ефективних психолого-педагогічних засобів її профілактики та корекції, спрямованих на підвищення рівня їх соціальної адаптації та зниження віктимної вразливості.

РОЗДІЛ 2

МЕТОДИКИ ТА ОСОБЛИВОСТІ ОРГАНІЗАЦІЇ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ВІКТИМНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

2.1. Обґрунтування специфіки індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами

Віктимізація неповнолітніх пов'язана з особистістю, її особливостями та умовами розвитку. На думку дослідників, такі особистісні риси як тривожність, агресивність, навіюваність, неадекватна самооцінка можуть виступати детермінантами віктимності, віктимної поведінки особистості (О. Андронникова, Ю. Антонян, О. Сєверов, В. Синьов, О.Хархан). Окрім того, у формуванні віктимності та віктимної поведінки не меншу роль відіграють деякі соціальні чинники, зокрема виховання дитини за умов функціонально неповної родини, порушення дитячо-батьківських стосунків, неправильного типу виховання тощо [4].

Результати теоретичного аналізу дали змогу висунути припущення, що основними причинами особистісного характеру, які провокують виникнення віктимності у підлітковому віці може виступати триада таких рис, як тривожність, агресивність і навіюваність. Агресивні дії підлітка активно провокують насильство – в цьому полягає віктимізуючий вплив агресії. При підвищеній тривожності підліток сприймає навколишній світ як ворожий та невизначений, від якого він захищається не завжди конструктивними способами – в цьому полягає віктимізуючий вплив тривожності. Віктимізуючий вплив навіюваності – це провокативна невпевненість підлітка, пов'язана з його інтелектуальною недостатністю, з підлеглістю та негативним ставленням до себе [20; 21].

Репрезентована структура ґрунтується на уявленні про віктимність як багатофакторний феномен, який складається з трьох компонентів – вольового, емоційного та інтелектуального та визначається,

по-перше, психологічними передумовами: недостатнім усвідомленням мотивів власної поведінки, некритичністю мислення, несформованістю моральних норм, неможливістю встановлення причинно-наслідкових зв'язків (інтелектуальний компонент); незрілістю особистісних новоутворень – навіюваністю, неадекватною самооцінкою, конформністю, невпевненістю, слабкістю вольової регуляції (вольовий компонент); тривожністю, агресивністю, імпульсивністю, недорозвиненням емпатії, естетичною нечутливістю (емоційний компонент).

По-друге, біологічними передумовами, які зумовлені первинним дефектом: конкретністю та ситуативністю мислення, невмінням проводити операції аналізу та синтезу, зміщенням порогів чутливості, патологічністю потягів, частими випадками девіацій.

Необхідно зазначити деякі соціальні аспекти: викривлене виховання родиною, безпорадність в міжособистісному спілкуванні. Все це, у поєднанні з віковим фактором, який додає неспецифічну вікову кризову симптоматику і формує риси віктимної поведінки.

Таким чином, за результатами теоретичного аналізу змісту понять віктимності, віктимної поведінки, передумов (чинників) віктимної поведінки неповнолітніх, було визначено наступні емпіричні компоненти індивідуально-психологічних (особистісних) та соціально-психологічних передумов віктимної поведінки розумово відсталих підлітків: тривожність; агресивність; імпульсивність; асоціальність; замкнутість; невпевненість; самооцінка; навіюваність; естетична нечутливість; особливості уявлень про власну сім'ю та сімейні стосунки.

Дослідження індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами доцільно здійснювати як поетапний, структурований процес, що забезпечує комплексність отриманих результатів, їхню наукову

обґрунтованість та можливість подальшої інтерпретації. Загалом дослідницька процедура може бути представлена кількома взаємопов'язаними етапами: теоретико-аналітичним, діагностичним, емпіричним, аналітико-інтерпретаційним та узагальнювально-висновковим.

Перший етап – теоретико-аналітичний – передбачає вивчення та систематизацію наукових джерел із проблеми віктимності, підліткового віку та особливостей психічного розвитку осіб з особливими освітніми потребами.

На цьому етапі уточнюється понятійно-категоріальний апарат дослідження, визначаються базові теоретичні підходи до розуміння віктимної поведінки, а також окреслюються психологічні чинники, що можуть зумовлювати підвищену вразливість підлітків до несприятливих соціальних впливів. Результатом цього етапу є формування концептуальної моделі дослідження та визначення його гіпотез.

Другий етап – організаційно-діагностичний – полягає у відборі вибірки досліджуваних, розробці або підборі психодіагностичного інструментарію, а також створенні умов для проведення емпіричного дослідження. Особлива увага приділяється етичним аспектам роботи з підлітками з особливими освітніми потребами, встановленню довірливого контакту та адаптації методик відповідно до їхніх індивідуальних можливостей. На цьому етапі здійснюється первинне вимірювання показників, пов'язаних із віктимністю, особистісними рисами та соціально-психологічними характеристиками.

Третій етап – емпіричний – охоплює безпосереднє проведення психодіагностичних процедур, спрямованих на виявлення рівня індивідуальної віктимності та її структурних компонентів. У процесі цього етапу досліджуються такі психологічні параметри, як тривожність, агресивність, імпульсивність, рівень навіюваності, самооцінка, соціальна адаптованість та інші особистісні детермінанти. Отримані дані фіксуються та готуються до подальшої математико-статистичної обробки.

Четвертий етап – аналітико-інтерпретаційний – передбачає кількісну та якісну обробку результатів дослідження. Здійснюється статистичний аналіз

отриманих даних, виявлення кореляційних зв'язків між показниками, визначення рівнів віктимності та їхніх психологічних детермінант. На основі отриманих результатів формуються інтерпретаційні висновки щодо специфіки індивідуальної віктимності у підлітків з особливими освітніми потребами.

П'ятий етап – узагальнювально-висновковий – полягає у систематизації отриманих результатів, перевірці дослідницьких гіпотез, формулюванні загальних висновків та практичних рекомендацій. На цьому етапі визначається наукова новизна та практична значущість дослідження, окреслюються перспективи подальших наукових розвідок у сфері віктимології розвитку підлітків з особливими освітніми потребами.

Таким чином, поетапна організація дослідження забезпечує цілісне вивчення індивідуальної віктимності як складного психологічного феномену, що формується під впливом особистісних, соціальних та когнітивних чинників у підлітковому віці.

2.3. Методики дослідження індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами

Діагностика самооцінки за методикою Дембо–Рубінштейн

З метою вивчення рівня самооцінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями нами була застосована методика Дембо–Рубінштейн у модифікації А. Прихожан (варіант для молодших школярів).

Дослідження проводилося в індивідуальній формі у вільний від навчальних занять час, за умови добровільної згоди підлітків на участь. Опитування здійснювалося мовою, зручною та зрозумілою для респондентів.

Експериментальний матеріал включав бланк із чотирма вертикально розміщеними біполярними шкалами. Довжина кожної шкали становила 100

мм. Крайні верхня та нижня точки позначалися рисками, середина — крапкою.

Кожна шкала мала змістовне позначення:

0: «здоровий – хворий»;

1: «акуратний – неакуратний»;

2: «вмілий – невмілий»;

3: «розумний – нерозумний».

Процедура проведення передбачала пред'явлення підлітку вертикальної лінії з чітко визначеними верхньою, нижньою та середньою точками.

Психолог пояснював зміст шкали на прикладі оцінки здоров'я, демонструючи крайні та середні позиції, після чого пропонував учаснику визначити власне місце на цій шкалі, поставивши позначку відповідно до самооцінки.

Під час проведення дослідження важливо було переконатися, що респондент правильно орієнтується на аркуші та розрізняє верхню і нижню частини шкали.

Обробка результатів здійснювалася шляхом переведення отриманих позначок у бали відповідно до довжини шкали (100 мм). Для кожної шкали визначався індивідуальний показник самооцінки, після чого обчислювалося середнє значення, яке характеризувало загальний рівень самооцінки підлітка.

2. Вимірювання рівня навіюваності у підлітків з особливими освітніми потребами

Для дослідження рівня навіюваності використовувалася методика О. Захарова «Дослідження навіюваності».

Обстеження проводилося в індивідуальному форматі у вільний від навчальної діяльності час. Перед початком експерименту встановлювався емоційний контакт із підлітком для забезпечення більшої достовірності результатів. У ході дослідження застосовувалися три діагностичні проби, спрямовані на визначення сугестивності.

Перша проба передбачала навіювання неіснуючого запаху: «Перед тобою дві пробірки. Понюхай і скажи, у якій із них ти відчуваєш запах кави».

Друга проба була спрямована на формування відчуття через словесно-тактильне навіювання: «Зараз я доторкнуся до твоєї шиї, і ти відчуєш тепло в животі».

Оцінювання реакції здійснювалося через 5 секунд після стимулу.

Третя проба мала характер асоціативного навіювання: «Назви тварин, яких ти знаєш: собака, кішка, корова...».

Проба вважалася успішною, якщо респондент відтворював перелік у заданій послідовності.

3. Діагностика особистісних порушень за методикою З. Карпенко

З метою виявлення психологічних передумов віктимної поведінки у підлітків з інтелектуальними порушеннями застосовувалася методика З. Карпенко «Діагностика вад особистісного розвитку» (ДВОР). У дослідженні були використані такі шкали: тривожність, імпульсивність, агресивність, асоціальність, замкнутість, невпевненість та естетична нечутливість.

Вибір зазначених показників обґрунтовано їхньою значущістю у формуванні віктимної поведінки. Зокрема, підвищена тривожність може зумовлювати сприйняття соціального середовища як загрозливого, що призводить до неадекватних способів психологічного захисту та підвищує ризик віктимізації.

Високі рівні агресивності й імпульсивності нерідко пов'язані з провокуванням конфліктних ситуацій і формуванням активних або некритичних типів віктимної поведінки.

Асоціальні прояви можуть сприяти девіантним формам поведінки та підвищувати ймовірність потрапляння у небезпечні соціальні ситуації.

Замкнутість і невпевненість, у свою чергу, часто виступають психологічною основою пасивно-оборонного або покійного типу віктимної поведінки.

Естетична нечутливість може ускладнювати розуміння емоційних станів інших людей, що негативно впливає на регуляцію власної поведінки.

Опитувальник, розрахований на дітей 9–10 років, був адаптовано для використання з підлітками 12–18 років з інтелектуальними порушеннями. Дослідження проводилося індивідуально, відповіді фіксувалися в персональних бланках.

Інструкція подавалася у спрощеній формі: «Я буду ставити тобі запитання, а ти відповідай. Якщо згоден – кажи “так”, якщо не згоден – “ні”. Важливо відповідати чесно, як ти справді думаєш».

Методика дослідження схильності до віктимної поведінки

О. Андроннікової.

Це психодіагностична методика, яка охоплює комплекс пов'язаних між собою проявів віктимної поведінки підлітків та спрямована безпосередньо на аналіз психологічної реальності, яка приховується за віктимними поведінковими аспектами.

Методика дослідження віктимної поведінки – це стандартизований тест-опитувальник для вимірювання схильності підлітків до вибору та застосування різних форм віктимної поведінки. Тест-опитувальник складає набір спеціалізованих психодіагностичних шкал, спрямованих на діагностику схильності до застосування окремих форм віктимної поведінки: шкала соціальної бажаності відповідей, шкала схильності до агресивного типу віктимної поведінки, шкала схильності до самопошкоджуючої поведінки, шкала схильності до гіперсоціальної поведінки, шкала схильності до беззахисної поведінки, шкала схильності до некритичної поведінки, шкала реалізованої віктимності.

Дослідження проводилося в індивідуальній формі. Відповіді фіксувалися в персональному бланку для відповідей. У зв'язку з великим обсягом опитувальника, методика проводилася декілька днів, залежно від самопочуття досліджуваного та здатності зосередитися на питаннях. При

аналізі відповідей, після підрахунку стандартних балів, складається профіль віктимної поведінки особистості.

Інструкція: «Я буду ставити питання, а ти, будь-ласка, на них відповідай. Якщо ти згоден – відповідай «так», якщо не згоден – «ні».

Правильними будуть ті відповіді, на які ти відповідатиме чесно».

У зв'язку з тим, що підлітки з інтелектуальними порушеннями мають недостатні лексичний запас та навички свідомого читання, всі методики проводилися індивідуально. А для порівняння відповідей на питання об'єктивних методик, використовувались ще проєктивні методики та метод спостереження за поведінкою підлітків:

Висновки до другого розділу

У другому розділі роботи було представлено та обґрунтовано організаційно-методичні засади емпіричного дослідження індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами. Розкрито логіку та етапи проведення дослідження, що забезпечили його цілісність, послідовність і наукову обґрунтованість.

Встановлено, що ефективне вивчення індивідуальної віктимності потребує комплексного підходу, який поєднує теоретичний аналіз, психодіагностичне обстеження та подальшу статистичну обробку отриманих даних. На теоретико-методологічному етапі було уточнено ключові поняття дослідження, визначено структуру віктимності та окреслено основні психологічні чинники її формування у підлітковому віці.

Обґрунтовано підбір психодіагностичного інструментарію, який дозволив дослідити різні аспекти особистісного функціонування підлітків, зокрема самооцінку, рівень навіюваності, емоційно-вольові характеристики та інші індивідуально-психологічні особливості, що можуть виступати детермінантами віктимної поведінки. Особлива увага була приділена адаптації методик до можливостей підлітків з особливими освітніми потребами та забезпеченню доступності процедури дослідження.

Визначено, що організація емпіричного етапу вимагала індивідуального підходу до кожного респондента, створення довірливої атмосфери та дотримання етичних принципів психологічного дослідження. Це сприяло підвищенню достовірності отриманих результатів.

Таким чином, другий розділ закладає методологічну основу для подальшого емпіричного аналізу індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами та забезпечує валідність і надійність подальших дослідницьких висновків.

РОЗДІЛ 3

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОЇ ВІКТИМНОСТІ ПІДЛІТКІВ З ОСОБЛИВИМИ ОСВІТНІМИ ПОТРЕБАМИ

3.1. Основні особистісні предиктори індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами

Таблиця 3.1

Особливості особистості підлітків з особливими освітніми потребами (за методикою З.С. Карпенко «ДВОР»)

Шкали	Низький рівень кількість респондентів, %)	Середній рівень кількість респондентів, %)	Високий рівень кількість респондентів, %)
Тривожність	19 %	19%	61 %
Імпульсивність	22 %	25%	52 %
Агресивність	17 %	19 %	64 %
Асоціальність	61 %	30 %	9 %
Замкнутість (відлюдкуватість)	19 %	48 %	33 %
Невпевненість	10 %	62%	28 %
Естетична нечутливість	35%	36%	33%

У таблиці 3.1 представлені результати дослідження особливостей особистості підлітків з особливими освітніми потребами, отримані за методикою З. С. Карпенко «ДВОР». Аналіз охоплює такі шкали, як тривожність, імпульсивність, агресивність, асоціальність, замкнутість, невпевненість та естетична нечутливість. Отримані дані дозволяють охарактеризувати структурні особливості особистісного профілю досліджуваної групи та виявити домінуючі тенденції розвитку.

Насамперед слід звернути увагу на показники тривожності, де переважає високий рівень (61%), тоді як середній і низький рівні становлять по 19%. Це свідчить про значну емоційну напруженість підлітків, схильність до переживання внутрішнього дискомфорту та підвищену чутливість до соціальних і навчальних ситуацій. Така тривожність може виступати базовим фактором формування віктимної поведінки, оскільки підвищує відчуття загрози та знижує впевненість у власних діях.

За шкалою імпульсивності також домінує високий рівень (52%), тоді як середній становить 25%, а низький – 22%. Це вказує на схильність значної частини підлітків до недостатньо контрольованих реакцій, швидких і недостатньо обдуманих дій. Імпульсивність у поєднанні з емоційною нестабільністю може підвищувати ризик конфліктних ситуацій і сприяти формуванню некритичних форм поведінки.

Подібна тенденція спостерігається і за шкалою агресивності, де високий рівень виявлено у 64% підлітків, середній – у 19%, низький – у 17%. Це свідчить про значну емоційно-поведінкову напруженість, яка може проявлятися як у прямій агресії, так і у вербальних або опосередкованих формах реагування. Такий рівень агресивності є важливим фактором ризику формування активних типів віктимної поведінки.

Водночас за шкалою асоціальності переважає низький рівень (61%), середній становить 30%, а високий лише 9%. Це дозволяє зробити висновок, що для більшості підлітків не характерна стійка схильність до порушення соціальних норм, однак наявність середнього рівня у третини вибірки може свідчити про нестійкість соціальних установок і ситуативні відхилення у поведінці.

Показники замкнутості (відлюдкуватості) демонструють більш рівномірний розподіл: високий рівень виявлено у 33% підлітків, середній – у 48%, низький – у 19%. Це свідчить про переважання помірної соціальної дистанційованості, труднощів у встановленні міжособистісних контактів та

тенденції до обмеження соціальної взаємодії у значної частини досліджуваних.

За шкалою невпевненості домінує середній рівень (62%), тоді як високий становить 28%, а низький – лише 10%. Такий розподіл свідчить про нестійку самооцінку та недостатню віру у власні можливості, що може негативно впливати на соціальну адаптацію та сприяти формуванню пасивних форм поведінки у складних ситуаціях.

Щодо естетичної нечутливості, показники є відносно рівномірними (35% – високий рівень, 36% – середній, 33% – низький), що свідчить про неоднорідність вибірки за цим параметром. Це може вказувати на різний рівень розвитку емоційно-ціннісного сприйняття соціального та культурного середовища.

Загалом аналіз таблиці свідчить, що для підлітків з особливими освітніми потребами характерним є поєднання високої тривожності, значної імпульсивності та вираженої агресивності на фоні відносно низького рівня асоціальності. Така структура особистісних особливостей може розглядатися як потенційно віктимогенна, оскільки поєднує внутрішню емоційну вразливість із труднощами самоконтролю та регуляції поведінки.

Виявлені особливості підтверджують необхідність психологічного супроводу підлітків даної категорії, спрямованого на зниження емоційної напруги, розвиток саморегуляції, підвищення впевненості у собі та формування більш адаптивних моделей соціальної взаємодії.

Таблиця 3.2

**Особливості самооцінки підлітків з особливими освітніми потребами
(за методикою Дембо-Рубінштейн)**

№	% респондентів	Шкали виміру самооцінки (середній показник)				Середнє значення самооцінки за 4-ма шкалами	Рівень самооцінки
		«здоровий – хворий»	«акуратний – неакуратний»	«вмілий – невмілий»	«розумний – нерозумний»		
1	56%	98	100	100	97	98	дуже висока самооцінка
2	27%	5	97	98	98	76	висока самооцінка
3	10%	32	73	56	61	56	середня самооцінка
4	7%	6	71	52	48	45	низька самооцінка

У таблиці 3.2 представлені результати дослідження особливостей самооцінки підлітків з особливими освітніми потребами, отримані за методикою Дембо–Рубінштейн. Узагальнення даних здійснено на основі середніх показників за кількома шкалами, що дозволило визначити рівень сформованості самооцінки в досліджуваній вибірці.

Аналіз розподілу респондентів за рівнями самооцінки показує, що найбільшу частку становлять підлітки з дуже високою самооцінкою – 56% вибірки. Їхні середні показники за шкалами наближаються до максимальних значень (97–100 балів), що свідчить про виражену тенденцію до переоцінки власних можливостей, позитивного сприйняття себе та завищеного рівня самосприйняття. Така структура самооцінки може бути як проявом компенсаторних механізмів, так і наслідком недостатньої критичності до

власних можливостей, що часто спостерігається у підлітків із особливими освітніми потребами.

Друга за чисельністю група представлена підлітками з високою самооцінкою – 27%. Їхні показники є дещо більш варіативними (від 5 до 98 балів за окремими шкалами), однак загалом залишаються у межах позитивного самосприйняття. Це свідчить про відносно адекватну, хоча іноді нестійку оцінку власних якостей, яка може змінюватися залежно від ситуації або сфери діяльності.

Середній рівень самооцінки виявлено у 10% підлітків. У цій групі показники за шкалами є більш збалансованими (32–73 бали), що свідчить про більш реалістичне сприйняття власних можливостей, адекватне співвіднесення «реального Я» та «ідеального Я». Такий рівень вважається найбільш адаптивним, оскільки забезпечує стабільність поведінки та адекватну соціальну взаємодію.

Найменшу частку становлять підлітки з низькою самооцінкою – 7%. Їхні результати (6–71 бал) свідчать про виражену невпевненість у власних силах, знижену оцінку особистісних якостей та потенційних можливостей. Такий рівень самооцінки може супроводжуватися підвищеною залежністю від думки оточення, соціальною пасивністю та підвищеним ризиком формування віктимної поведінки.

Загальний аналіз результатів свідчить про домінування завищених форм самооцінки у досліджуваній групі (сукупно 83% респондентів мають високу або дуже високу самооцінку). Така тенденція може розглядатися як специфічна особливість підлітків з особливими освітніми потребами, що часто поєднує елементи психологічної компенсації, недостатньої рефлексивності та обмеженого досвіду соціального порівняння.

Водночас наявність груп із середнім і низьким рівнем самооцінки (17%) вказує на гетерогенність вибірки та різні варіанти особистісного розвитку. Зниження самооцінки у частини підлітків може бути пов'язане з негативним

соціальним досвідом, труднощами навчання або міжособистісними взаємодіями.

У контексті дослідження віктимності важливо зазначити, що як завищена, так і занижена самооцінка можуть виступати потенційними чинниками ризику. Завищена самооцінка може знижувати критичність до ситуацій небезпеки, тоді як занижена – сприяти пасивності та підвищеній вразливості. Таким чином, отримані результати підкреслюють необхідність психологічної роботи, спрямованої на формування більш реалістичного та стабільного рівня самооцінки у підлітків з особливими освітніми потребами.

Таблиця 3.3

Особливості навіюваності підлітків з особливими освітніми потребами (за сугестивними пробами методики О. Захарова)

Кіл-сть респондентів (%)	1 проба	2 проба	3 проба	Кіл-сть отриманих балів
38%	Вказує, з якого чутно запах кави	Відчуває та вказала місце локалізації	Перераховує в тому ж порядку	3
44%	Вказує, з якого чутно запах кави	Відчуває та вказала місце локалізації	Називає інших тварин	2
6%	Вказує, з якого чутно запах кави	Не відчуває	Перераховує в тому ж порядку	2
8%	Не відчуває запаху	Відчуває та вказала місце локалізації	Називає інших тварин	1
4%	Не відчуває запаху	Не відчуває	Називає інших тварин	0

У таблиці 3.3 представлені результати дослідження рівня навіюваності (сугестивності) підлітків з особливими освітніми потребами, отримані за

допомогою сугестивних проб методики О. Захарова. Аналіз здійснюється на основі поєднання реакцій респондентів на три діагностичні ситуації та відповідної кількості отриманих балів.

Загалом результати свідчать про переважання середнього та підвищеного рівнів навіюваності у досліджуваній вибірці, що підтверджується розподілом респондентів за якісними та кількісними показниками виконання проб.

Найбільшу групу становлять підлітки (38%), які продемонстрували високу сугестивність, що проявляється у виконанні всіх трьох проб на рівні навіюваних реакцій. Зокрема, вони правильно ідентифікували «запах кави» у першій пробі, відчували запропоновані тілесні відчуття у другій та відтворювали послідовність у третій. Така комбінація результатів відповідає максимальному показнику (3 бали) і свідчить про виражену схильність до зовнішнього впливу, підвищену довірливість та недостатню критичність сприйняття навіюваних стимулів.

Друга за чисельністю група (44%) має дещо нижчий, але також підвищений рівень навіюваності (2 бали). Для цих підлітків характерним є часткове прийняття навіюваних стимулів: вони демонструють реакцію на окремі сугестивні впливи (наприклад, відчуття запаху та тілесних реакцій), проте не повністю відтворюють нав'язані послідовності або змінюють відповідь у третій пробі. Це свідчить про нестійкість критичності мислення та часткову залежність від зовнішнього впливу за умов психоемоційної взаємодії з експериментатором.

Невелика частка респондентів (6%) також отримала 2 бали, однак їхній профіль реакцій є більш фрагментарним: вони демонструють вибіркочувливість до навіювання (наприклад, не відчують запаху, але реагують на інші стимули). Це вказує на неоднорідність механізмів сприйняття сугестивного впливу навіть у межах одного балового рівня.

Група з низькою навіюваністю (8%) характеризується відсутністю реакції на частину навіюваних стимулів та частковим виконанням завдань (1

бал). Такі підлітки демонструють більш виражену критичність сприйняття та меншу схильність до прийняття нав'язаних уявлень, що може свідчити про відносно сформовані механізми психологічного захисту або підвищену настороженість у взаємодії.

Найменшу частку вибірки (4%) становлять підлітки з мінімальним рівнем навіюваності (0 балів), які не демонстрували реакцій на запропоновані сугестивні стимули та не піддавалися навіюванню в жодній із проб. Це свідчить про низьку чутливість до зовнішнього впливу та високу критичність сприйняття, однак у контексті підлітків з особливими освітніми потребами може також відображати труднощі у розумінні інструкцій або недостатній рівень залучення до експериментальної ситуації.

Загальний аналіз результатів дозволяє констатувати переважання середнього та високого рівнів навіюваності (82% сукупно), що свідчить про значну залежність більшості підлітків від зовнішнього впливу та знижену критичність у сприйнятті інформації. Така тенденція є важливим психологічним чинником, оскільки підвищена сугестивність у поєднанні з емоційною нестабільністю та особливостями когнітивного розвитку може створювати умови для формування віктимної поведінки.

Отримані дані підкреслюють необхідність розвитку критичного мислення, навичок саморегуляції та психологічної стійкості у підлітків з особливими освітніми потребами як важливих напрямів профілактики їхньої соціальної вразливості.

Таблиця 3.4

Особливості психологічної схильності підлітків з інтелектуальними порушеннями особливими освітніми потребами до різних типів віктимної поведінки в % (за методикою О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки»)

Відхилення кількісних показників від норми	Шифр	Схильність до агресивної віктимної поведінки	Схильність до самопошкоджуючої віктимної поведінки	Схильність до гіперсоціальної віктимної поведінки	Схильність до залежної та безпомічної віктимної поведінки	Схильність до некримінальної віктимної поведінки
вище	Хлопці	41,13	18,90	38,90	35,57	44,46
	Дівчата	11	22,24	22	31,13	33,35
середнє	Хлопці	15,55 7	32	21,13	14,46	4,46
	Дівчата	23,33 5	11	7,79	4,46	6,68
нижче	Хлопці	3,35	11,13	-	12	11,13
	Дівчата	6,68	7,79	12,24	4,446	

У таблиці 3.4 представлені результати дослідження психологічної схильності підлітків з інтелектуальними порушеннями та особливими освітніми потребами до різних типів віктимної поведінки, отримані за методикою О. Андронікової «Схильність до віктимної поведінки». Дані подано у відсотковому співвідношенні з урахуванням статі (хлопці/дівчата) та трьох рівнів вираженості показників: високого, середнього та нижчого.

Загальний аналіз таблиці свідчить про значну варіативність проявів віктимної схильності у досліджуваній вибірці, а також про наявність гендерних особливостей у структурі віктимної поведінки.

У групі з високими показниками спостерігається переважання значень у хлопців за окремими типами віктимної поведінки. Зокрема, найвищі значення

у хлопців досягають 44,46%, 41,13% та 38,90%, що свідчить про виражену схильність до окремих форм віктимної активності. У дівчат показники також є суттєвими, однак дещо нижчими та більш рівномірно розподіленими (11%–33,35%).

Це може свідчити про те, що у хлопців частіше проявляються більш інтенсивні та полярні форми віктимної поведінки, тоді як у дівчат вона має більш поміркований та диференційований характер. Особливо важливо, що навіть у межах високого рівня у дівчат спостерігається тенденція до поступового зростання показників від окремих типів до більш узагальнених форм віктимності.

На середньому рівні показники є більш рівномірними, однак також спостерігаються статеві відмінності. У хлопців значення коливаються від 4,46% до 32%, що вказує на нерівномірність проявів окремих типів віктимної поведінки. У дівчат діапазон становить від 4,46% до 23,33%, що свідчить про більш стабільний і менш варіативний профіль.

Ці дані можуть вказувати на те, що середній рівень віктимності у дівчат має більш «вирівняний» характер, тоді як у хлопців спостерігаються окремі пікові значення, що можуть бути пов'язані з ситуативними поведінковими реакціями, імпульсивністю та недостатнім рівнем самоконтролю.

Низькі показники віктимності зустрічаються як у хлопців, так і у дівчат, однак їх частка є відносно невеликою. У хлопців значення варіюють у межах 3,35%–12%, у дівчат — 4,46%–12,24%. Це свідчить про наявність невеликої групи підлітків, які демонструють більш адаптивні моделі поведінки та меншу схильність до віктимізації.

Водночас наявність навіть мінімальних показників у різних типах віктимної поведінки свідчить про те, що повністю захищених від ризиків віктимізації підлітків у вибірці практично немає.

Узагальнення результатів дозволяє констатувати, що в структурі віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями домінують середні та високі рівні її проявів. Це свідчить про підвищену психологічну

вразливість досліджуваної групи, що обумовлена поєднанням когнітивних труднощів, емоційної нестабільності та недостатньо сформованих механізмів саморегуляції.

Виявлені гендерні особливості показують, що хлопці частіше демонструють більш виражені та варіативні показники віктимної схильності, тоді як у дівчат спостерігається більш помірний і стабільний профіль. Це може бути пов'язано з різними стратегіями поведінкового реагування, рівнем імпульсивності та соціальною соціалізацією.

Таким чином, результати таблиці підтверджують наявність значного ризику формування різних типів віктимної поведінки у підлітків з особливими освітніми потребами, що обґрунтовує необхідність цілеспрямованої психокорекційної та профілактичної роботи, спрямованої на розвиток самоконтролю, соціальної компетентності та критичного мислення.

3.2. Методичні рекомендації з корекції індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами

Корекція індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами має здійснюватися як системний психолого-педагогічний процес, спрямований на зниження рівня особистісної вразливості, формування адекватних моделей поведінки у потенційно небезпечних ситуаціях, розвиток навичок саморегуляції та підвищення соціально-психологічної компетентності. Ефективність такої роботи визначається комплексністю підходу, у якому поєднуються індивідуальні та групові форми взаємодії.

Першочерговим напрямом корекційної роботи є розвиток емоційної стабільності та зниження рівня тривожності. З цією метою доцільно використовувати методи релаксації, дихальні вправи, елементи арт-терапії та тілесно-орієнтовані техніки. Важливо формувати у підлітків відчуття

психологічної безпеки, стабільності та передбачуваності соціального середовища, що сприяє зменшенню внутрішньої напруги та зниженню віктимної готовності.

Другим важливим напрямом є формування адекватної самооцінки. У роботі рекомендується застосовувати вправи на розвиток позитивного «Я-образу», техніки самоусвідомлення, щоденники досягнень, а також методи когнітивного переосмислення власних можливостей. Особливу увагу слід приділяти формуванню реалістичного співвідношення між рівнем домагань та реальними можливостями підлітка, що дозволяє зменшити як завищену, так і занижену самооцінку.

Окремий напрям становить розвиток навичок самоконтролю та зниження імпульсивності й агресивності. Доцільними є тренінги емоційної регуляції, рольові ігри, моделювання проблемних ситуацій та навчання конструктивним способам реагування на конфлікти. Важливим є формування у підлітків уміння зупиняти імпульсивні реакції та обирати соціально прийнятні стратегії поведінки.

Значущим компонентом корекційної роботи виступає формування критичного мислення та зниження надмірної навіюваності. Рекомендується використовувати вправи на аналіз ситуацій, обговорення альтернативних варіантів поведінки, навчання розпізнаванню маніпулятивних впливів. Це сприяє підвищенню психологічної автономності та зменшенню залежності від зовнішнього впливу.

Не менш важливим є розвиток соціальних навичок і комунікативної компетентності. Підлітків необхідно залучати до групових форм роботи, де моделюються різні соціальні ситуації, відпрацьовуються навички асертивної поведінки, вміння відстоювати власні кордони та конструктивно взаємодіяти з оточенням. Це сприяє зниженню соціальної ізоляції та замкнутості.

Окрему увагу слід приділяти профілактиці асоціальної та віктимної поведінки, що передбачає формування у підлітків уявлень про безпечну поведінку, ризики міжособистісних взаємодій та способи звернення по

допомогу. Доцільним є використання інтерактивних методів навчання, обговорення життєвих ситуацій та аналіз реальних прикладів.

Важливим організаційним принципом є індивідуалізація корекційного впливу, яка враховує рівень інтелектуального розвитку, емоційний стан та особистісні особливості кожного підлітка. Також необхідною є системна взаємодія психолога, педагогів та батьків, що забезпечує узгодженість виховного та корекційного впливу.

Таким чином, ефективна корекція індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами передбачає багатовекторну роботу, спрямовану на розвиток емоційної стійкості, адекватної самооцінки, критичного мислення та соціальної компетентності, що в сукупності знижує рівень їхньої психологічної вразливості та ризику потрапляння у віктимні ситуації.

На підставі проведеного дослідження нами було укладено розгорнуту тренінгову програму корекції індивідуальної віктимності дітей з особливими освітніми потребами (10–15 занять), структуровану відповідно до логіки поступового розвитку емоційної, когнітивної та поведінкової сфер.

Основна мета тренінгової програми: зниження рівня індивідуальної віктимності шляхом розвитку емоційної саморегуляції, соціальних навичок, асертивної поведінки та критичного мислення.

Основні завдання тренінгової програми:

- формувати навички розпізнавання емоцій;
- розвивати самоконтроль і саморегуляцію;
- навчати безпечній поведінці;
- формувати асертивність і здатність відмовляти;
- підвищувати самооцінку;
- розвивати соціальну компетентність.

Ця програма може бути використана в роботі з дітьми з особливими освітніми потребами (10–14 років).

Тривалість одного заняття: 30–45 хв.

Кількість учасників тренінгової групи: 6–10 осіб.

Частота проведення : 2–3 рази на тиждень.

Розглянемо програму, розраховану на 12 занять.

Заняття 1. Знайомство та створення безпечного простору

Мета: формування довіри, встановлення правил.

Хід:

Вправа «Знайомство через символ»

Обговорення правил (не перебивати, не критикувати)

Вправа «Мій настрій»

Очікуваний результат: зниження тривожності, формування групової згуртованості.

Заняття 2. Світ емоцій

Мета: навчити розпізнавати емоції.

Хід:

Вправа «Вгадай емоцію»

Обговорення ситуацій

Малювання «Мій настрій»

Результат: розвиток емоційної обізнаності.

Заняття 3. Контроль емоцій

Мета: формування навичок саморегуляції.

Хід:

Вправа «Світлофор емоцій»

Дихальна техніка «Дихання спокою»

Рольові міні-ситуації

Результат: зниження імпульсивності.

Заняття 4. Безпечна і небезпечна поведінка

Мета: навчити розрізняти ризики.

Хід:

Вправа «Так чи ні»

Аналіз ситуацій

Обговорення «Що робити, якщо...»

Результат: формування базових навичок безпеки.

Заняття 5. Я маю право сказати “ні”

Мета: розвиток асертивності.

Хід:

Рольова гра «Скажи “ні”»

Відпрацювання фраз відмови

Обговорення відчуттів

Результат: зниження піддатливості до тиску.

Заняття 6. Самооцінка і самоприйняття

Мета: підвищення самооцінки.

Хід:

Вправа «Мої сильні сторони»

Малювання «Я хороший»

Позитивний зворотний зв'язок

Результат: формування позитивного образу «Я».

Заняття 7. Соціальні навички

Мета: розвиток ефективної взаємодії.

Хід:

Вправа «Як попросити допомогу»

Рольові ігри

Обговорення

Результат: покращення комунікативних навичок.

Заняття 8. Друзі та небезпечні люди

Мета: навчити розпізнавати соціальні ризики.

Хід:

Вправа «Хто мій друг?»

Аналіз поведінки людей

Гра «Добре – погано»

Результат: розвиток критичного мислення.

Заняття 9. Мої рішення і наслідки

Мета: розвиток відповідальності.

Хід:

Вправа «Що буде, якщо...»

Обговорення наслідків поведінки

Ігрові ситуації

Результат: формування причинно-наслідкового мислення.

Заняття 10. Подолання страху і тривоги

Мета: зниження тривожності.

Хід:

Вправа «Мій страх»

Дихальні техніки

Вправа «Захисне місце»

Результат: емоційна стабілізація.

Заняття 11. Безпечна поведінка в реальному житті

Мета: закріплення навичок.

Хід:

Рольові ігри життєвих ситуацій

Обговорення стратегій поведінки

Групова дискусія

Результат: перенесення навичок у реальне життя.

Заняття 12. Підсумок і рефлексія

Мета: узагальнення досвіду.

Хід:

Вправа «Чого я навчився»

Зворотний зв'язок

Символічне завершення (сертифікати/нагороди)

Результат: усвідомлення особистісних змін.

Після впровадження укладеної програми можна очікувати такі результати .

- зниження рівня віктимної поведінки;
- підвищення впевненості у собі;
- розвиток навичок самозахисту;
- покращення соціальної адаптації;
- зниження тривожності та імпульсивності.

При впровадженні цієї програми ми рекомендуємо:

- адаптувати інструкції відповідно до когнітивних можливостей дітей;
- використовувати наочність (картки, малюнки);
- чергувати активні та спокійні вправи;
- забезпечити емоційно безпечну атмосферу;
- залучати батьків до закріплення результатів.

Висновки до третього розділу

У третьому розділі роботи здійснено емпіричний аналіз психологічних особливостей індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами, а також узагальнено результати психодіагностичного дослідження та визначено їх значення у контексті формування віктимної поведінки.

У ході дослідження встановлено, що особистісний профіль підлітків характеризується поєднанням підвищеної тривожності, вираженої імпульсивності та агресивності, що створює передумови емоційної нестабільності та труднощів у саморегуляції поведінки. Водночас виявлено відносно низький рівень асоціальності, що свідчить про відсутність стійкої схильності до систематичного порушення соціальних норм у більшості респондентів.

Аналіз результатів дослідження самооцінки засвідчив переважання завищених її рівнів, що може бути пов'язано з компенсаторними механізмами, недостатнім рівнем критичності та специфікою особистісного розвитку підлітків з особливими освітніми потребами. Водночас у частини вибірки виявлено занижену самооцінку, що свідчить про неоднорідність особистісних характеристик досліджуваної групи.

Отримані дані щодо навіюваності показали домінування середнього та високого рівнів сугестивності, що свідчить про підвищену залежність підлітків від зовнішніх впливів та недостатній розвиток критичного мислення.

Така особливість у поєднанні з емоційною нестійкістю може виступати додатковим чинником ризику формування віктимної поведінки.

Узагальнення результатів дозволяє констатувати, що індивідуальна віктимність підлітків з особливими освітніми потребами має комплексний характер і зумовлена взаємодією емоційно-вольових, когнітивних та особистісних чинників. Найбільш значущими серед них є тривожність, імпульсивність, особливості самооцінки та рівень навіюваності.

Узагальнення результатів дозволяє констатувати, що в структурі віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями домінують середні та високі рівні її проявів. Це свідчить про підвищену психологічну вразливість досліджуваної групи, що обумовлена поєднанням когнітивних труднощів, емоційної нестабільності та недостатньо сформованих механізмів саморегуляції.

Виявлені гендерні особливості показують, що хлопці частіше демонструють більш виражені та варіативні показники віктимної схильності, тоді як у дівчат спостерігається більш помірний і стабільний профіль. Це може бути пов'язано з різними стратегіями поведінкового реагування, рівнем імпульсивності та соціальною соціалізацією.

Таким чином, результати таблиці підтверджують наявність значного ризику формування різних типів віктимної поведінки у підлітків з особливими освітніми потребами, що обґрунтовує необхідність цілеспрямованої психокорекційної та профілактичної роботи, спрямованої на розвиток самоконтролю, соціальної компетентності та критичного мислення.

Узагальнення результатів дозволяє констатувати, що в структурі віктимної поведінки підлітків з інтелектуальними порушеннями домінують середні та високі рівні її проявів. Це свідчить про підвищену психологічну вразливість досліджуваної групи, що обумовлена поєднанням когнітивних труднощів, емоційної нестабільності та недостатньо сформованих механізмів саморегуляції.

Виявлені гендерні особливості показують, що хлопці частіше демонструють більш виражені та варіативні показники віктимної схильності, тоді як у дівчат спостерігається більш помірний і стабільний профіль. Це може бути пов'язано з різними стратегіями поведінкового реагування, рівнем імпульсивності та соціальною соціалізацією.

Отже, результати підтверджують наявність значного ризику формування різних типів віктимної поведінки у підлітків з особливими освітніми потребами, що обґрунтовує необхідність цілеспрямованої

психокорекційної та профілактичної роботи, спрямованої на розвиток самоконтролю, соціальної компетентності та критичного мислення.

Таким чином, результати третього розділу підтверджують необхідність цілеспрямованої психокорекційної роботи, спрямованої на зниження рівня віктимної вразливості, розвиток саморегуляції, критичного мислення та формування адекватної самооцінки у підлітків з особливими освітніми потребами.

ВИСНОВКИ

У кваліфікаційній роботі здійснено теоретичне обґрунтування та емпіричне дослідження психологічних особливостей індивідуальної віктимності підлітків з особливими освітніми потребами. Отримані результати дозволили досягти поставленої мети та розв'язати визначені дослідницькі завдання.

У ході теоретичного аналізу встановлено, що віктимність розглядається як складне багаторівневе психологічне утворення, яке включає особистісні, поведінкові та соціально-психологічні компоненти. Підлітковий вік є особливо чутливим періодом щодо формування віктимних проявів, що зумовлено нестабільністю емоційної сфери, становленням самосвідомості та підвищеною значущістю міжособистісних взаємин. Для підлітків з особливими освітніми потребами ці процеси ускладнюються специфікою когнітивного розвитку, зниженим рівнем соціальної адаптації та підвищеною залежністю від зовнішніх впливів.

Емпірично встановлено, що для досліджуваної вибірки характерними є підвищені показники тривожності, імпульсивності та агресивності, що свідчить про емоційну нестабільність і труднощі саморегуляції поведінки. Водночас виявлено переважання завищеної самооцінки у більшості підлітків, що може виконувати компенсаторну функцію, але водночас знижує критичність до власних дій і ситуацій соціальної взаємодії.

Результати дослідження навіюваності показали домінування середнього та високого рівнів сугестивності, що свідчить про значну залежність підлітків від зовнішніх впливів та недостатній розвиток критичного мислення. У сукупності з емоційною нестійкістю це підвищує ризик формування різних форм віктимної поведінки.

Аналіз отриманих даних дозволив встановити, що індивідуальна віктимність підлітків з особливими освітніми потребами має комплексний характер і зумовлюється взаємодією емоційно-вольових, когнітивних та

особистісних чинників. Найбільш значущими серед них є тривожність, імпульсивність, особливості самооцінки та рівень навіюваності.

Практична значущість роботи полягає в можливості використання отриманих результатів для розробки та впровадження психокорекційних програм, спрямованих на зниження рівня віктимної вразливості підлітків з особливими освітніми потребами. Зокрема, доцільним є розвиток емоційної стабільності, формування адекватної самооцінки, підвищення рівня критичного мислення та соціальної компетентності.

Таким чином, проведене дослідження підтвердило гіпотетичні положення роботи та окреслило перспективи подальшого вивчення проблеми індивідуальної віктимності у підлітків з особливими освітніми потребами, зокрема у напрямі розробки ефективних програм психологічного супроводу та профілактики віктимної поведінки.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Агресивна дитина: як їй допомогти [упоряд.: Атемасова О. А]. Харків : «Ранок», 2021. 176 с.
2. Барданова О. В. Аморальна поведінка як соціально-перцептивний чинник віктимності. *Соціальна психологія (спеціальний випуск)*, 2020. С. 172-180.
3. Бех І. Д. Виховання особистості. Т.1. К. : Либідь, 2003. 227 с.
4. Бех І.Д. Проблеми аномальної дитини. *Науково-теоретичний та інформаційний журнал АПН України*, 2025. №2. С. 127-133.
5. Бистров А. Є. Індивідуально-психологічні фактори віктимізації поведінки розумово відсталих підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Вип. 26, 2024. С. 286-290.*
6. Бистров А. Є., Синьов В. М. Схильність підлітків з інтелектуальними порушеннями до різних типів віктимної поведінки, та її зв'язок з особистісними особливостями підлітків. *Науковий Часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 19. Вип. 36, 2018. С. 132-139.*
7. Бовть О. Віктимна поведінка як психологічна проблема. *Соціальна психологія*, 2024. № 4 (6). С. 14-22.
8. Бовть О. Б. Проблеми дослідження віктимогенних якостей особистості. *Актуальні проблеми психології*, 2024. №9. С. 90-93.
9. Болтівець С. І. Домашнє насилля як підґрунття девіантної поведінки підлітка. *Практична психологія та соціальна робота*, 2019. № 10. С. 38-45.
10. Бондар В.І. Проблеми корекційного навчання у спеціальній педагогіці: навч.посіб. К.: Наш час, 2025. 176 с.
11. Ващенко І. В. Формування моральної поведінки як напрям віктимологічної профілактики. *Соціальна психологія. Спец. вип. К., 2017. С. 155-163.*
12. Веселуха В. Соціальний і правовий статус неповнолітніх і його вплив на віктимну поведінку. *Право України*, 2019. № 7. С. 93 -97.

13. Висоцька, А. М., Гладченко, І. В. Супрун, М.О. *Соціалізація дитини з обмеженими розумовими можливостями в сучасному освітньому вимірі: нав.-метод. посіб.* Інститут спеціальної педагогіки НАПН України. м. Київ, 2014. Україна.
14. Віктимологія : [навч. посібник] / [С. О. Гарькавець]. Луганськ: Видво СНУ ім. В. Даля, 2022. 116 с .
15. Воронова Ю. В. Соціально-психологічні детермінанти віктимної поведінки неповнолітніх жертв сексуальних злочинів : автореф. дис.. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.06 «Юридична психологія». Х., 2025. 21 с.
16. Гарькавець С. О. Віктимологія. Навчальний посібник. Луганськ : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2016. 116 с.
17. Глоба О. П. Концепція створення в Україні національної системи корекційно-реабілітаційних послуг. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки). Збірник наукових праць / за ред. В.М. Синьова, О.В. Гаврилова. Вип. V. В 2-х т., том 2.* Кам'янець-Подільський: ПП Медобори2023, 2015. С. 64-77.
18. Гришко О. Д. Особливості мотиваційної сфери розумово відсталих неповнолітніх засуджених : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08 – спеціальна психологія [наук. кер. В. М. Синьов] ; УДПУ ім. М. П. Драгоманова. К., 2021. 26 с. Гурлева Т. С. Дівчин
19. Дівчинка-підліток як жертва та ініціатор сексуального насильства: психологічні причини і наслідки. *Практична психологія та соціальна робота*, 2025. № 6. С. 61-68.
20. Джужа О. Віктимологія на захисті прав і законних інтересів жертви злочину. *Право України*, 2022. № 2. С. 133-138.
21. Дмитрієва І.В. Гіренко Н. А. Формування в учнів спеціальної школи духовних цінностей на уроках української мови та читання. *Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка / За ред. О. В. Гаврилова, В. І. Співака. Вип. ІХХ. В двох*

частинах, частина 2. Серія: соціально-педагогічна. Кам'янець-Подільський: Медобори 2016, 2012. С. 65-73.

22. Інклюзивне навчання : організаційне, змістове та методичне забезпечення : навч.-метод. посіб. / за заг. ред. С.П. Миронової. Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2023. 236 с.

23. Коваленко В. Є. Освітнє середовище як чинник емоційного розвитку розумово відсталих молодших школярів : автореферат дис. ... канд. психол. наук : 19.00.08; наук. кер. В. М. Синьов ; М-во освіти і науки України, Нац пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2024. 20 с.

24. Кравець Н. П. Творчий розвиток учнів з особливими освітніми потребами як один із шляхів їх соціалізації. Topical issues of social pedagogy : Collective monograph. CARICOM. Barbados, 2021. P. 79-99.

25. Курс кримінології. Загальна частина: [за ред. О. М. Джужи]. К., 2021. С. 129-130. Левицька Т.Л. Дослідження віктимної поведінки. *Збірник наукових праць національної академії державної прикордонної служби України*. №1(66), 2013. с. 478-484.

26. Лящук, О.С., Супрун, М.О. Сутність і зміст шкідливих звичок: фактори та умови їх формування у молодших підлітків. *Вісник пенітенціарної асоціації України*. №2, 2017. с. 71-78. М

27. Максименко С. Д. Психологія учіння людини : генетико-моделюючий підхід : [монографія]. К. : Видавничий Дім «Слово», 2013. 592 с.

28. Максимова Н. Ю. Особистісні детермінанти соціальної дезадаптації. *Теоретико-методологічні проблеми розвитку особистості в системі неперервної освіти: Матеріали методологічного семінару АПН України 16 грудня 2024 року* / За ред. академіка С. Д. Максименка. К., 2025. С. 177-184.

29. Матвєєва М. П., Миронова С. П. Корекційна робота в системі освіти дітей з вадами розумового розвитку : навч.-метод. посіб.

Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський державний університет, 2015. 164 с.

30. Матющенко І. М. Вивчення соціально-психологічної адаптації старшокласників допоміжної школи. *Дефектологія*, 2016. № 3. С. 16-20.

31. Медведєв В. С. Кримінальна психологія : підручник. К. : Атіка, 2024. 368 с.

32. Миронова С. П. Корекційна психопедагогіка. Олігофренопедагогіка : підручник. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2015. 312 с.

33. Мозгова Г.П. Психосоматична патологія у дітей із порушеннями психофізичного розвитку та їх медико-психолого-педагогічна реабілітація : автореф. дис ... д-ра психол. наук: 19.00.04. Київ, 2020. 42 с.

34. Моргун В. Ф. Тітов І. Г. Основи психологічної діагностики: [навч. посібник для студ. вищ. закл.]. К. : Видавничий Дім «Слово», 2019. 464с.

35. Панок В. Г. До розуміння сутності поняття психологічної практики у прикладній психології. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету*. Сер.: Психолгічні науки, 2023. Вип. 114. С. 151-155.

36. Психодіагностика особистості підлітка: [навч.-метод.посібник / ред. О. Д. Кравченко, В. Ф. Моргун]. К. : Видавничий Дім «Слово», 2009. 136с.

37. Романенко О. В., Лукашенко М. Ю. Особливості поведінки в конфліктних ситуаціях осіб із різним рівнем особистісної тривожності. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2021. №2 (21). С. 21-31.

38. Романенко О. В. Чинники схильності до правопорушень в осіб з вадами психічного розвитку. *Юридична психологія*. К. : НАВС, 2022. №1(20). С. 67-77.

39. Синьов В. М., Шеремет М. К., Руденко Л. М., Шульженко Д. І. Освітньо-психологічна інтеграція школярів із психофізичними порушеннями в сучасних умовах України. *Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): збірник наукових праць: вип. 7, у 2 т. / за ред. В. М.*

Синьова, О. В. Гаврилова. Т.2 (7). Кам'янець-Подільський: ПП Медобори 2006, 2016. С. 323-344.

40. Синьов В.М. Матвєєва М.П., Хохліна О.П. Психологія розумово відсталої дитини: підручник. К. : Знання, 2018. 359 с.

41. Славіна Н. С. Мельник Л. П. Психологічне дослідження підлітків з девіантною поведінкою. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*, 2023. Вип. 35. С. 58-61.

42. Сучасний тлумачний психологічний словник. [авт.-упоряд. Шапар В. Б.]. Х.: Прапор, 2007. 640 с.

43. Українсько-російський психологічний тлумачний словник / [авт.упоряд. Копоруліна В. М.]. Х.: Факт, 2006. 400 с.

44. Хохліна О.П. Педагогічні та розвивальні ефекти освіти. *Вісник ЛНПУ ім. Тараса Шевченка*. № 13(93), 2018. С.204-210.

45. Шевцов А. Методичні основи організації соціальної реабілітації дітей з вадами здоров'я: монографія. Київ : НТІ Інститут соціальної політики, 2024. 240 с.

46. Amir M. Victim precipitated forcible Rape. *The journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 1967. № 3. Vol. 58. P. 493-502.

47. Brown S. L. Counseling victims of violence. *American Association for Counseling and Development*, 1991. Vol. 43. P. 21-27.